

AZ ELKERÜLHETETLEN

Vallásantropológiai tanulmányok
Vargyas Gábor tiszteletére

• AZ ELKERÜLHETETLEN

Vallásantropológiai tanulmányok
Vargyas Gábor tiszteletére

Szerkesztette
Landgraf Ildikó és Nagy Zoltán

PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék
MTA BTK Néprajztudományi Intézet
L'Harmattan Kiadó – Könyvpont Kiadó

© Landgraf Ildikó, 2012
© Nagy Zoltán, 2012
© Szerzők, 2012
© PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, 2012
© MTA BTK Néprajztudományi Intézet, 2012
© L'Harmattan Kiadó, 2012
© Könyvpont Kiadó, 2012

ISBN 978 963 236 573 2

A kiadásért felel Gyenes Ádám
A kötet megrendelhető, illetve kedvezménnyel
megvásárolható: L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: 267-5979
harmattan@harmattan.hu, www.harmattan.hu

L'Harmattan France
7 rue de l'Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20

L'Harmattan Italia SLR
Via Bava, 37
10124 Torino–Italia
T./F.: 011.817.13.88

Borítófotó: Az emberélet meghosszabbításának rítusa. Hoong falu,
Huong Linh járás. Vargyas Gábor felvétele, 1988
Hátsó borító: Vargyas Gábor, 2012. Deim Péter felvétele

Olvasószerkesztő: Tiszóczy Tamás
Tördelte: Csernák Krisztina
A borítóterv Gembela Zsolt munkája.
A nyomdai munkákat a Robinco Kft. végezte, felelős vezető: Kecskeméthy Péter.

• TARTALOM

<i>Nagy Zoltán: Az elkerülhetetlen</i>	9
<i>Vargyas Gábor munkássága (összeállította: Vári Erika)</i>	21

I. HIT, KÉTELY, SORS

<i>Zempléni András: Jóslás és áldozás. Összehasonlító vallásantropológiai elemzés</i>	43
<i>Hesz Ágnes: Hit, kétely és bizonyosságkeresés. A halál utáni léttel kapcsolatos elképzelések Gyimesben</i>	71
<i>Losonczy Annamária: Rituális rögzítettség és rögtönzés. A kolumbiai Chocóvidék emberá sámánizmusa</i>	93
<i>Mészáros Csaba: Az „országút szája”. Alkohol és áldozás utazás idején Jakutiában</i>	109

II. POLITIKA, VALLÁS, HATALOM

<i>Sárkány Mihály: Az „eredeti bőség társadalmának” vilásképe és a vallás evolúciója</i>	139
<i>Ildikó Bellér-Hann – Chris Hann: Mágia és vallás a politika árnyékában Kelet-Xinjiangban</i>	151
<i>Sárközi Ildikó Gyöngyvér: „Össz nemzeti sámán-erő”. Sámánok a kínai nemzet szolgálatában?</i>	171
<i>Kehl-Bodrogi Krisztina: A vallástól a kultúráig és vissza. Az aleviták identitás-politikájáról Törökországban és Németországban</i>	197
<i>Mácsai Boglárka: Politikai vallás a posztszovjet Oroszországban</i>	209
<i>Komáromi Tünde: Ördög-élmények és papi pálya a kortárs Oroszországban</i>	243
<i>Keszeg Vilmos: A mágia restabilizációja Romániában az 1990 utáni körülmények között</i>	263

<i>Lammel Annamária</i> : Vallás és hatalom. Mexikó meghódításának totonák története	297
<i>Sz. Kristóf Ildikó</i> : Misszionáriusok és démonok. Az amerikai indiánok démonizált ábrázolása a felső-magyarországi jezsuita könyvtárakban a 17. és 18. században	309
<i>Tóth G. Péter</i> : Esemény, biográfia, nyilvánosság. Adalékok egy 17. századi természetfeletti jelenség kortárs recepciója és a Báthory-klán biográfiájának összefüggéseire	347

III. HAGYOMÁNY ÉS MODERNIZÁCIÓ – VALLÁSI ÉS KULTURÁLIS IDEOLÓGIÁK

<i>Bernard Formoso</i> : Szellem-írás és médiumság Kínában	387
<i>Bagi Judit</i> : Buddhista legendák a konfucianus Kínában. A jóság viszonzásának és a bűnök megváltásának etikája Ég és Föld között	407
<i>Brittig Vera</i> : A bohóc szerepköre a jávai vajangjátékokban	429
<i>Birtalan Ágnes</i> : A bölcs lapockacsont, a tiszta kavicsok, az okos érme... és a szellemvilág üzenetei. Példák mongol népcsoportok jóslási hagyományaiából	445
<i>Dyekiss Virág</i> : Fűvek, fák, kis virágok a szibériai nganaszan kultúrában	473
<i>Kerezsi Ágnes</i> : Hanti stratégiák a társadalmi és kulturális változásokra	491
<i>Ruttkay-Miklán Eszter</i> : A szent hely és a szemét. A tisztaság fogalmáról a színjai hanti kultúrában	513
<i>Somfai Kara Dávid</i> : A szíu spiritualitás napjainkban. Terepmunka-tapasztalatok két nyugati szíu rezervátumban	529

IV. KÖZÖSSÉGI ÖNÉRTÉLMELZÉSEK

<i>Leonard Mars</i> : A brit zsidóság első etnográfiai leírása. John Mills <i>The British Jews</i> című munkájának áttekintése	545
<i>Farkas Judit</i> : „Négállomás, nem megy tovább”. Krisna-völgy jelentései, belső értelmezési alternatívái	555
<i>Nagy Károly Zsolt</i> : „Hová lett a református öntudat?”	579

V. VÁLTOZÓ HAGYOMÁNYOK, RÍTUSOK,
KORTÁRS VALLÁSI JELENSÉGEK

<i>Barna Gábor</i> : A megújító hagyomány. A hagyomány működése napjaink vallásgyakorlatában	623
<i>Viczián Zsófia</i> : Csoda.hu. Zarándoklatok az átányi Bárczay-síremlékhez	639
<i>Pozsony Ferenc</i> : Néphagyományok az Erdélybe irányuló turizmus szerkezetében	667
<i>Mohay Tamás</i> : Főszereplők félárnyékban. Arcképvázlatok a csíksomlyói labarum hordozóiról (1873–1949)	681
<i>Balatonyi Judit</i> : „...De amikor ünnep van, ünnepeljünk!” Közösségi ünnepek a gyimesi társadalom és helyi vallás kontextusában	707
<i>Csonka-Takács Eszter</i> : A komasági rendszer kapcsolathálója Gyimesben	747
<i>Pócs Éva</i> : Átmeneti rítusok a halál után	763
<i>Verebélyi Kincső</i> : Via regia. Az álmok útja	793
<i>Nagy Ilona</i> : Angyalok munkában. Modern csoda-elbeszélések	807
<i>Kis-Halás Judit</i> : Az etnográfus esete az energiavámpirokkal. Kortárs vallási jelenségek kutatási lehetőségei a világhálón	827
<i>Hauptman Gyöngyi</i> : „A jó Isten után először Neked akarok hálát adni...” Az írás mint rítus	849
Tabula gratulatoria	867

MISSZIONÁRIUSOK ÉS DÉMONOK

Az amerikai indiánok démonizált ábrázolása
a felső-magyarországi jezsuita könyvtárakban
a 17. és 18. században¹

„Ezek az ellenséges indiánok [...] az Ördöghöz hasonlítanak inkább, mintsem hogy emberekhez; mivel lenyírják a szakállukat és olyan utálatosra festik az arcukat, amilyenre csak tudják.” Így írja le Új-Mexikó egyes bennszülött népeit a horvát-magyar Rátkay János (Joannes Ratkay) atya, jezsuita misszionárius egyik jelentésében, amit 1681-ben Mexikóvárosból küldött az Osztrák Rendtartomány provinciálisának.² Ha levelét összevetjük az amerikai indiánok más kora újkori magyar történeti forrásokban található leírásaival, az ördögre történő utalás még nagyobb súlyt és jelentőséget kap. Egy másik magyar jezsuita, Bertalanffi Pál atya által írott és 1757-ben Nagyszombatban (Trnava, Szlovákia) kiadott világföldrajz szerint Amerika népei bálványokat imádnak: Mexikóban és Floridában a Napot és a Holdat, Chilében az eget, Paraguayban, valamint Kaliforniában meg nem nevezett bálványokat tisztelnek. A Bertalanffi atya által „*Magellanica* föld”-nek nevezett vidéken (Tűzföld) pedig a helybeliek „házok helyet barlangokban laknak, és bálványokat imádván az ördögöt is (kit *Setebos*nak neveznek) tisztelik” (Bertalanffi 1757: 981, 985, 1015, 1026, 1011, idézet: 1017).³

Az ilyen és hasonló megfogalmazások, ábrázolások Amerika bennszülött népeinek, valamint más, Európán kívüli népeknek egy sajátos reprezentációjában fogantak, amit *démonizálásnak* – vagy, angol-amerikai nyelvterületen használatos másik kifejezéssel élve, *diabolizálásnak* (diabolization) – nevezhe-

¹ A tanulmány egy korábbi változata angol nyelven megjelenés alatt: Sz. Kristóf Ildikó: *Missionaries, Monsters, and the Demon Show. The Diabolized Representation of American Indians in the Jesuit Libraries in 17th/18th Century Upper Hungary*. In Kérchy, Anna – Zittlau, Andrea (eds.): *Making Monstrosity. The Cultural History of Continental European Enfreakment*. Cambridge, Cambridge Scholars Press.

² „Diese feindselige Indianer [...] sehen vielmehr dem Teuffel als einem Menschen gleich; dann sie scheeren ihre Bärte und färben ihre Angesichter so abscheulich als sie immer können.” Stöcklein 1726: 84. A munka egy példánya megvolt a besztercebányai (Banská Bystrica, Szlovákia) jezsuita kollégium könyvtárában, lásd *Elenchus Librorum Bibliothecae Collegii Neozoliensis* [1778], 1781: 127, egy későbbi kiadása (Augustae, 1727) pedig a nagyszombatiéban, lásd *Catalogus novus Librorum Collegii Tirnaviensis*, vol. II. 1690–: 440. (ELTE Egyetemi Könyvtár, Budapest, Kézirattár, „J” jelzetű iratcsoport: az ebben a tanulmányban a továbbiakban hivatkozott minden *catalogus librorum* hozzáférése ez vonatkozik. A könyvjegyzékek címeit rövidítve közlöm.)

³ Egyes példányaik megvoltak a komáromi és más jezsuita kollégiumok könyvtáraiban, innen kerültek azután a budai királyi egyetem gyűjteményébe, lásd *Catalogus Librorum abolitae Societatis Jesu Residentiae Comaromiensis* 1781: 61; *Elenchus Generalis Librorum... Pro Bibliotheca Regiae Universitatis Budensis... selecti*, 1782: 40.

tünk. Ez a reprezentáció igen hosszú múltra tekinthet vissza, a kora újkori Európában széleskörűen elterjedtnek tekinthető. Legalább a 16. század kezdetétől fellelhető a nyugat-európai kultúra textuális és vizuális/figurális regisztereiben csakúgy, mint egyes bíróságok hétköznapi büntetőgyakorlatában, amely olyan, az újonnan felfedezett népek körében lokalizált vallási „bűnök” feltárására és megtorlására irányult, mint a bálványimádás (*idololatria*), boszorkányság (*veneficium*) és/vagy ördögi megszállottság (*possessio daemonica*), ritkábban ördögimádat (*daemonolatria*).⁴ Rátkay és Bertalanffi atyák, valamint más kora újkori szerzők tanúsága szerint az effajta diabolizálás Kelet-Közép-Európába is utat talált. Többszörösen tetten érhető például a jezsuiták Osztrák Rendtartományában, amelyhez akkoriban a Magyar Királyság is tartozott, ám annak közvetítésével, illetve amellet/akörül más magyar és nem magyar szerzőknél is kimutatható, dokumentálható.

„Sokféle démon ismeretes közöttük” – írja a dél-amerikai Guyana lakóiról egy harmadik jezsuita szerzőnk, Szuhányi Ferenc atya 1788-ban Kassán (Košice, Szlovákia) kiadott, *Notitia Orbis* címet viselő földrajzi munkájában.⁵ Sorra véve az amerikai kontinens ismert vidékeinek lakóit és azok vallását, Szuhányi atya *bálványokat* említ Floridából (a Napot és a Holdat), Mexikóból („Fitzliputzli”-t, vagyis Huitzilopochtli, a nahuatl indiánok háborúistenségét), Peruból (Pachacamacot, az inka/kecsua nép teremtő és megtartó istenségét), valamint Brazíliából, Chiléből és a Karib-szigetek egyikéről-másikáról (a Napot, a Holdat és a csillagokat) (Szuhányi 1788: 135, 143–144, 146, 148–149, 154, 157–158, 173, 181). Munkája – számos kortársával egyetemben – jól jelzi, hogy a démonizáló reprezentáció nyomai egészen a 18. század végéig fennmaradtak, tovább éltek a kelet-közép-európai régióban, ahogyan egyébként Nyugat-Európában is.

Ez a történet megkülönböztetett figyelmet érdemel. Kezdjük a vizsgálódást azzal, hogy vajon milyen képpel rendelkezhetett egy kelet-közép-európai leendő misszionárius a 17. század végén, a 18. század elején Amerikáról és annak bennszülött népeiről? Hogyan tett szert erre a képre? Milyen történeti források állnak az ezt vizsgálni kívánó történeti antropológus rendelkezésére? Írásomban megkísérlek választ adni ezekre a kérdésekre, s azok filológiai aspektusa mellett igyekszem interpretív – ikonográfiai, vallási, valamint etikai – vonatkozásait is tárgyalni.

Amennyiben leendő misszionáriusunk a jezsuita rendhez tartozott, s mielőtt – ahogyan az akkoriban szokásban volt – Sevillába ment volna a missziós munkáról és Amerikáról szóló ismereteit tökéletesíteni, a rend Osztrák Rendtartományának felső-magyarországi kollégiumaiba jött tanulni,

⁴ E téma kutatása csak a közelmúltban indult meg, lásd pl. Bernand–Gruzinski 1988; Alberro 1988; Gruzinski 1993 [1988]; Cervantes 1994; Mignolo 1995; Silverblatt 2004; Cañizares-Esguerra 2006; Sz. Kristóf 2008; 2012.

⁵ „Daemonis multa apud eos nomina.” Szuhányi 1788: 164.

1. kép. Harriot 1590: címlap (reprodukció az ELTE Egyetemi Könyvtár példányáról)

2. kép. Staden 1592: 223 (reprodukció az ELTE Egyetemi Könyvtár példányáról)

e kollégiumok könyvtárainak kéziratos katalógusai (*catalogus librorum*) kiváló forrásként szolgálhatnak a fenti problematika kutatásához.⁶

Ezeket a könyvjegyzékeket a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtára őrzi. Az alábbiakban tárgyalandó, Amerikáról szóló munkák nagy része ezekből a forrásokból származik, ezek bejegyzései alapján találtam rájuk egy közel egyévnyi (2011. április – 2012. március) intenzív kutatómunka során.

Természetesen nem állíthatom, hogy az Újvilágba készülő misszionáriusaink mindegyik itt említendő könyvet kézbe vették és tanulmányozták a 17. és 18. század fordulóján vagy akár a későbbiekben: ez csak egy lehetőség. Olyan lehetőség azonban, amellyel – meglátásom szerint – érdemes szá-

⁶ Az 1635-ös és 1690-es legkorábbi katalógusok kivételével többségük azután keletkezett, hogy a jezsuita rendet 1773-ban feloszlatták, s az egyetemet és könyvtárát állami intézménnyé nyilvánították. A továbbiakban az Osztrák Rendtartomány kollégiumi könyvtárainak anyagát összeírták és beolvastották a volt nagyszombati akadémia könyvtárába, majd 1777-ben Budára költöztették. Lásd Farkas 2008; Bibor 2008; Knapp–Szögi 2012: 8–17.

molnunk. Szinte mindegyik tárgyalandó könyv vagy szerepelt valamelyik jezsuita kollégium könyvjegyzékében, vagy/és magán viselte valamelyik kollégium tulajdonosi bejegyzését, az amerikai őslakosok bennük foglalt démonizált megjelenítése pedig visszaköszön a régi Magyar Királyság egyéb – jezsuita vagy nem jezsuita szerzőségű – *relationes*, *geographia mundi* stb. irodalmában. Így talán nem túl nagy merészség feltételezni, hogy létezhetnek bizonyos kapcsolatok e kollégiumok könyvtárainak tartalma és azon kép között, amit a korszak misszionáriusai az amerikai bennszülöttekről alkottak, még mielőtt személyesen is találkozhattak volna velük. Az alább tárgyalandó munkák legalábbis egy vonulatát kínálhatták azoknak a reprezentációknak, amelyekkel misszionáriusaink összevethették a később – a „terepen” – szerzett tapasztalataikat. Amikor aztán szolgálatuk bizonyos pontjain megírták Európába küldött beszámolóikat, vagy megerősítették ezeket a reprezentációkat, vagy elvetették azokat – mindenesetre *valahogyan* viszonyultak hozzájuk, akár anélkül is, hogy konkrétan hivatkoztak volna azokra a munkákra, amelyekben találkoztak velük.⁷

Milyen lehetett az amerikai őslakosokról alkotott képük?

Mindenekelőtt, nemcsak egy „kép” állt akkoriban a rendelkezésükre, hanem számos. A őslakosság démonizálása csak egyike volt a 17. század végén, 18. század elején Nyugat-Európában fellelhető másság-reprezentációknak, s egy diabolikus reprezentáció maga is magába foglalhatott más, nem-diabolikus aspektusokat és elemeket. Annak, hogy írásomban mégis az előbbit, a démonikus aspektust vizsgálom, több oka is van. Az új-mexikói indiánokat (így pl. a spanyolok ellen az 1640-es évektől többször is fellázadó, illetve azok által boszorkányvádakkal is illetett tarahumarákat⁸) térítő Rátkay atya személyén és munkáin, levelein – valamint más szerzőkén – keresztül a diabolizálás reprezentációs stratégiája mihozzánk, Kelet-Közép-Európába is eljutott, mégpedig mind közvetlen, mind közvetett utakon-módokon, ám mindez alig kapott figyelmet kultúratörténetünkben, illetve etnológiánk, antropológiánk amúgy is fehér foltokkal teli korai történetében.

Miután 2001-ben tanulmányutakat tehettem az Amerikai Egyesült Államok délnyugati vidékén – Arizona államban a hopi, zuni és navahó rezervátumokban, valamint Új-Mexikó államban Acoma és Taos pueblóban –, amely vidéknek a legnagyobb része a kora újkorban Új-Spanyolországhoz tartozott, és megtapasztalhattam, mennyire élénken őrzik az ottani bennszülött csoportok a spanyolok által a 16. és 17. században a térítés jegyében ellenük lefolytatott

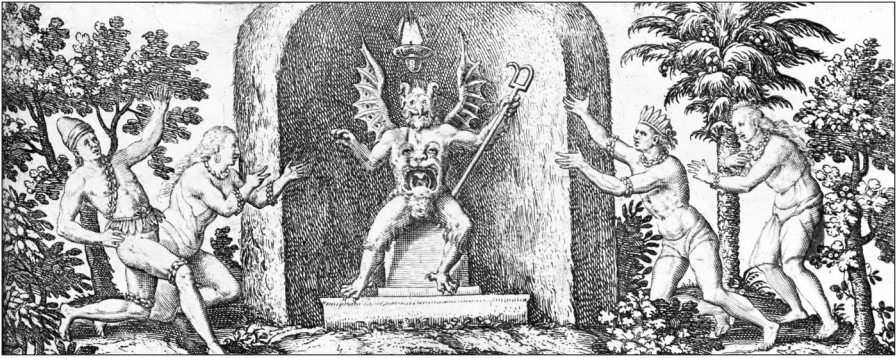
⁷ Ennek részletes bemutatása meghaladná a jelen írás kereteit. Kutatásaim alapján a közeljövőben néhány, ezzel a témával foglalkozó tanulmányt szándékozom készíteni. Hadd említsem itt, ahogyan korábban is tettem, Éder Xavér Ferenc, illetve az ő munkáját kiadó Mikó Pál hivatkozását például José de Acosta 16. századi spanyol jezsuita művére (Éder 1791: 7, 23), amit az eddigi (néprajz)tudomány-történeti kutatás teljesen elhanyagolt. Lásd Sz. Kristóf 2008: 128.

⁸ Joseph Neumann atya kapcsán lásd Sz. Kristóf 2008: 126–127.

bálványimádási és boszorkánypercek szörnyűséges emlékét, belekezdtem egy nagyobb kutatásba, amely a történeti antropológia számos területét és vonatkozását érinti, és ma is tart. Ez a kutatás a kelet-közép-európai/magyarországi másság-reprezentációknak és az ún. *othering* stratégiáinak az Európán kívüli őslakos népekre, elsősorban a nyugati félteke népeire – köztük az amerikai indiánokra – irányuló történeti megnyilvánulási formáit, annak különböző vonulatait kívánja felderíteni. Azt vizsgálja, hogy milyen történeti-kulturális recepcióban vagy inkább *elsajátításban* (appropriation) részesültek ezek a népek a 16–19. század folyamán Magyarországon, a megszülető etnográfia/etnológia és antropológia tudományának a diskurzusaiban, valamint más, a korszakban tetten érhető diskurzusokban.⁹

Írásom közelebbi témája sajátos globális perspektívába helyezi mind az amerikai indián kultúrákat, mind pedig kelet-közép-európai régiókat, ahonnan számos misszionárius származott. Az alább bemutatandó képek és szövegek sötét, sátáni interpretációt kínálnak az amerikai őslakos népekről, és a másság kora újkori diabolizált reprezentációjának globális és interkulturális kontextusáról, elterjedtségéről tanúskodnak. Ezt a reprezentációt egyes esetekben egyenesen *démon show*-nak – a démonok mutogatásának, kiállításának – nevezhetjük, a kora újkori emberi furcsaságok (törpék, óriások, torzszülöttek stb.) mutogatásának többé-kevésbé megfelelő látványosságformának. Utóbbiakkal ellentétben azonban a *démon show* csak képi megjelenítések (elsősorban metszetek), valamint szövegek formájában létezett, csak a nyomtatás kultúrája terjesztette, és nem is élt olyan sokáig – a 19., sőt, a 20. századba nyúlóan –, mint a furcsaságok mutogatásának szokása. Ugyanakkor, tekintettel arra, hogy mögötte ott tornyosult a kora újkori európai büntetőkultúra a maga keresztény beágyazottságával, a démonokkal való bármiféle „közösködést” megtorló rendelkezéseivel, mégis érintkezett Amerika – és más, Európán kívüli területek – koloniális korszakának társadalmi világával, és minden valószínűség szerint hatást is gyakorolt rá. A *démon show* és a diabolizálás vizuális/figurális, textuális stratégiája és büntetőgyakorlata, amelyekbe ágyazódott, a másság kora újkori európai konstrukciójának – ábrázolásának, klasszifikálásának és (gyakorta sajnos) elpusztításának – egy külön ágát, vonulatát képezte. Kora újkori globális és legfőképpen koloniális kontextusa szerencsétlen és szegényletes nemcsak a közvetlenül érintett bennszülött népek szempontjából, hanem bármely etikailag-politikailag érzékeny kutató szemszögéből tekintve is. Ezzel a kontextussal szembesülve az utóbbi kötelességének érzi (kellene hogy érezze), hogy kifejezze együttérzését azokkal a népekkel, akikre valaha ilyesfajta elborzasztó reprezentációkat aggattak – azok még elborzasztóbb büntetőjogi megfelelőivel, velejáróival és következményeivel egyetemben.

⁹ Ebben a témában írott tanulmányaim: Sz. Kristóf 2008, 2011, 2012.

3. kép. Benzoni 1644: címlap, részlet (reprodukció az ELTE Egyetemi Könyvtár példányáról)

4. kép. Benzoni 1644: 63 (reprodukció az ELTE Egyetemi Könyvtár példányáról)

5. kép. Happel 1688: 103, „Der Mexicanische Abgott Vizlipuzli” (reprodukció a szegedi Somogyi Könyvtár példányáról)

Nem szándékozom minden egyes Amerikáról szóló munkát bemutatni, amely a felső-magyarországi jezsuiták rendelkezésére állt a 17. század végén, a 18. század elején. Elsősorban a bennük szereplő képi ábrázolásoknak megfelelően válogattam ki a tárgyalandókat, s a képek lehetséges használatáról/értelmezéseiről szeretnék néhány gondolatot megfogalmazni.

A francia olvasástörténet (*histoire de la lecture*) mint kutatási módszer egyik alaptézise szerint a textuális reprezentációk igen sokat elmondanak, magukba foglalnak a korabeli olvasási-értelmezési szokások közül, s effajta kulturális üzeneteket (Chartier 1989; 1992) a vizuális/figurális regiszterben is kereshetünk.

Egyes, a 16. század eleje és a 18. század vége között Nyugat-Európában kiadott munkák valóban sötétnek és démoninak akarták láttatni Amerikát. Szövegeik és képi ábrázolásaik olyan üzeneteket közvetítettek, amelyeket manapság joggal találunk kulturálisan elfogultnak, sőt elnyomónak, Európa-centrikusnak és koloniálisnak.¹⁰ A nyomtatás kultúráját és az olvasás vonatkozó kora újkori formáit tekintve azonban más folyamatok is közrejátszottak az Amerika-kép formálásában. A könyvek előállításának, újra és újra kiadásának a technikai folyamatában például szerzők, kiadók és illusztrátorok szemmel láthatólag nehezen szabadultak fel a korábbi, már megállapodott reprezentációs stratégiák – így például a diabolizálás ábrázolásmódja – alól még azokban az időkben is, amikor pedig már egyre bizonyosabbá vált, hogy Amerika nem a démonok földje.¹¹ Továbbá, főként Kelet-Közép-Európa vonatkozásában, az Újvilágra vonatkozó újabb irodalom relatíve nehezebb hozzáférhetősége, beszerezhetősége okán egyes egyházi-tudós körökben jóval tovább is használhatták a régi, démonizáló munkákat (a bennük foglalt képi ábrázolásokkal egyetemben) akkor is, amikor a nem-európai népek diabolizálásának a „virágkora” Nyugat-Európában már lehanyaglóban volt. Bármennyire jól felszereltek voltak is, mint látni fogjuk, a felső-magyarországi jezsuita könyvtárak az Amerikáról szóló irodalom tekintetében, az innen kikerülő misszionáriusok – legalábbis tanuló- (első és második noviciátusi) éveikben – kevésbé, kisebb számban és lassabban juthattak hozzá frissebb kiadványokhoz, mint a sajátos „atlanti kultúrában” szocializálódó, annak nyomdáihoz, kiadóházaikhoz közelebb felnövő nyugat-európai társaik.

Lássunk akkor néhány Amerikáról szóló munkát a felső-magyarországi jezsuita kollégiumok könyvtáraiból.

Tulajdonosi és könyvjegyzéki bejegyzése szerint 1673-ban került a trencsényi (Trenčín, Szlovákia) jezsuita kollégium könyvtárába egy témánk szempontjából igen fontos kolligátum, *Historia Americae ex Revelationibus diversorum*

¹⁰ A diabolizálás párhuzamos az *orientalizálás*nak nevezhető másik európai történeti-kulturális elsajátítási folyamattal, bár megelőzi azt, és teljesen negatív tartalmát tekintve el is tér attól. Lásd Said 1978.

¹¹ Jack Goody vagy még korábban Elizabeth Eisenstein ezt nevezte volna az írott/nyomtatott kultúra *technikai alapú* konzervativizmusának, lásd Goody 1986; 1987; Eisenstein 1979.

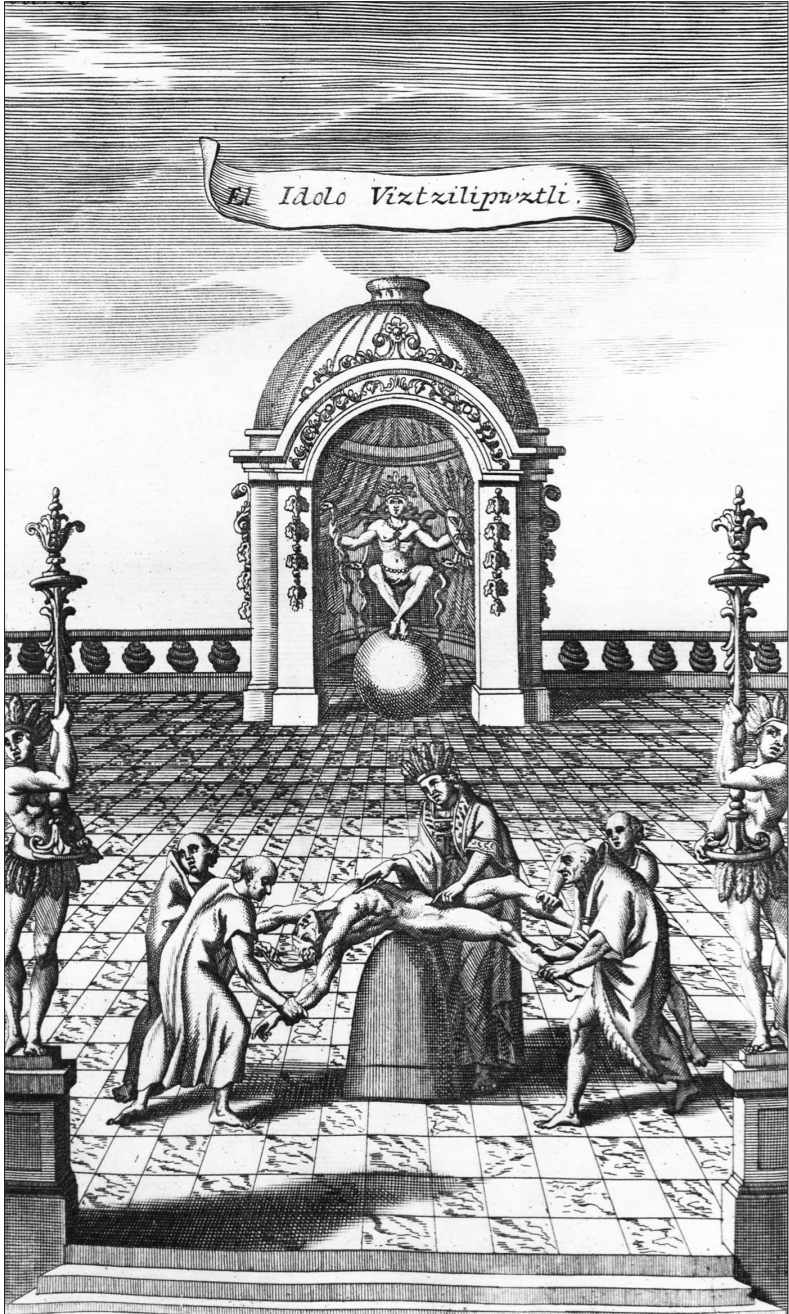
megnevezéssel. Tíz különböző munka található benne egybekötve Amerika felfedezéséről, valamint az európaiak és az amerikai bennszülöttek közötti találkozások korai történetéről. Mind a tíz latin nyelvű, 1590 és 1644 között adták ki őket Frankfurtban a híres flamand-német kiadó-illusztrátornak, Theodor de Brynek a gondozásában és metszeteivel (halála után pedig fiainak a gondozásában).¹²

A kolligátum számos képi ábrázolást foglal magában az amerikai kontinens déli és északi részének őslakosairól egyaránt. E rézmetszetek megtalálhatók az egyes munkák címlapjain és/vagy a műveken belül, a szövegekbe illesztve. Mint azt többen is vizsgálták már, a de Bry család földrajzi-utazási kiadványai óriási hatást gyakoroltak a nyugat-európai Amerika-kép formálódására csakúgy, mint más, Európán kívüli vidékekkel és népekkel kapcsolatos elképzelések alakulására (Van Groesen 2008; Cañizares-Esguerra 2006: 160–165). Én magam kelet-közép-európai/magyarországi jelenlétükre szeretnék itt rámutatni, valamint arra a sajátosságukra, ami írásom problematikájához köti őket, s ami igencsak figyelmet érdemlő. A kolligátum jeleneteinek egy jó része, amely Amerika őslakosait szerepelteti, illetve a tulajdonképpeni mód, ahogyan egyes képek ábrázolják őket, a *diabolizálás* közvetlen és világos szándékát mutatja. Az indiánokat vagy bálvány-/démon-/ördögimádóknak, vagy a démoni/ördögi kínszások áldozatainak, vagy démonszerű szörnyetegeknek/szörnyeknek mutatják.

Ami a címlapképeket illeti, de Bry metszetei nagyjában-egészében a reneszánsz *látványosság-kultúrába* ágyazódnak,¹³ egy olyan ikonográfiát használnak, ami ennek az elemeire épül. Görög-római stílust utánzó, gazdagon díszített épületek, életképek és előadásszerű látványosságok, ritkaságyűjtemények (*Wunderkammer* és/vagy múzeum), és a színház képezik azt a vizuális keretet vagy kontextust, ami körülveszi az amerikai őslakosok alakját, amibe azok betagozódnak. De Brynek ezekről a metszeteiről a vizualitásnak egy *kettős* koncepciója olvasható le: a képek nemcsak az Európán kívüli népeket magukat mutatják meg, hanem magának a *show*-nak a sajátos struktúráit is, amelyekbe belefoglalva ezek a népek a nyugat-európai (néző- és olvasó) közönség elé kerültek, s *ahonnan* ebben a korszakban értelmezhették is őket. Több címlapképen jellegzetes antikizáló épület frontja látható, emberi figurákkal („szobrokkal”) a bal és a jobb oldalán, valamint a felső traktusában. Ez a struktúra egy korabeli színházépület vagy egy múzeum (épület vagy

¹² *Novus Catalogus Bibliothecae Trenchiniensis* 1781: 205–206. A kolligátumnak nincs közös címlapja, nincs közös címe. Az első benne foglalt munka címlapján lévő kéziratos bejegyzés szerint (lásd 1. kép) már 1653-ban a jezsuita rend birtokában volt, de akkoriban Illésházy György (1625–1689) könyvtárának a részét képezte. Trencsénben már 1655-től novíciátus működött.

¹³ A kora újkori vizualitás különböző vonatkozásait vizsgálta többek között Burke 1987; Findlen 1994; Bergeron 2003.

6. kép. De Solis 1704: 266, „El Idolo Vitztzilipuztli” (reprodukció az ELTE Egyetemi Könyvtár példányáról)

7. kép. Lindschotten 1598: XXVIII. „Wunderbarliche Ceremonien der Chiner für ihrem Abgott” (reprodukció az ELTE Egyetemi Könyvtár példányáról)

csak szoba, esetleg szekrény) frontjára emlékeztethette a szemlélőt, amely a továbblapozással, olvasással megnyílik előtte, és feltárja titkait. Egyes metseteken az alsó traktusban boltíves nyílás, árkádos kapubejárat, átjáró stb. látható, melyen keresztül a néző „valóban” bepillantatható az épület – azaz a mű – belsejébe, s az árkád alatt további jelenetek utaltak rá, miről is lesz szó a könyvben.

Az ilyen címlapképeken Amerika őslakosai vagy álló oldalfigurákként („oldalszobrokként”) jelennek meg, vagy a felső traktusban, az épület tünpanonján helyezkednek el, s bizonyos jelenetek szereplőiként tűnnek fel. Az oldalfigurák olyanok, mint a korszakban szokásos élőképek etnográfiai érdekű és célzatú alakjai. Az Újvilág bennszülött lakóinak az életmódját hivatottak bemutatni, annak különböző apró – *külsődleges* – részleteivel (ruházat, fegyverek, használati eszközök, fejviselet, olykor élelem stb.). A felső traktusban ábrázolt jeleneteket pedig *társadalmi*nak – vagy *belsőleges*nek – nevezhetjük. Ezek az amerikai bennszülöttek politikai-uralmi viszonyait kívánják érzékeltetni. Az indiánokat a „főnöküknek” való hódolat aktusa közben ábrázolják (lásd

1. kép). Általában térdepelve, kezeiket összekulcsolva imádják előljárójukat, jobbról is, balról is hatalmas legyezőkkel legyezzetik, vállukon, hordszéken hordozzák. Vagyis de Bry metszetei a hódolatnak vagy kifejezetten *európai/keresztény* gesztusait tulajdonították az amerikai bennszülötteknek, vagy olyanokat – például a legyezőt és a hordszéket –, amelyekkel az európaiak az alá- és fölérendeltségnek *ázsiai* és/vagy *arab* formáit jelenítették meg.

Ugyancsak a címlapképek felső traktusában más jelenetek az amerikai őslakosok *vallását* ábrázolják, és itt találjuk azt a formát, amit *démon show*-nak nevezek. Az indiánok vallása a társadalmi-politikai hódolat akusának egyfajta duplikálásaként jelenik meg. Imádatlaltal nyújtják karjaikat egy démoni alak felé, hajlonganak és csúsznak-másznak előtte, ajándékokat visznek neki. A trónszerű emelvényen ülő démonnak általában nagyjából antropomorf formája van, de szörnyfej ül a vállain, és egy másik szörnyarc látható a hasán/ágyékán. Ezek a metszetek egy explicit, didaktikus *ördögi* interpretációt közvetítenek az indiánok vallásáról, amelynek jegyében az úgy jelenik meg, mint az ördöggel / démoni lényekkel való kommunikáció, azok kifejezett imádása. A „tudatlan pogányok” – ahogyan a szövegek az indiánokat minősítik – úgy hódolnak ezeknek a pokoli lényeknek, mint emberi / „politikai” főnökeiknek. Egyes jelenetek megint csak az *európai/keresztény* gesztusok ikonográfiai elemeit használják az ördögimádás megjelenítésére – az imádkozás és a megalázkodás gesztusait –, illetve néhány sztereotipizált *ázsiai* formát, pl. az ajándékozás (ékszerekkel stb. való elhalmozás) gesztusát. A *démon show* tehát az Európán kívüli / nem-keresztény vallások keresztény szempontból és kifejezőeszközökkel való démonizált ábrázolását jelenti. A vizuális reprezentáció egy jellegzetes kora újkori módja a *pogányt* lényegében a *démonival/ördöggel* azonosítja. Ez a reprezentáció ugyanakkor többet árul el a kereszténység *saját* képzeletbeli sátáni, szörnyetegekkel teli alvilágához fűződő kapcsolatáról, mint a nem-európai vallásokról magukról, és előbbi, mind figurális, mind textuális eszközökkel, gondosan meg is jeleníti feltételezett – és ugyancsak keresztény – szemlélője/olvasója számára. A *démon show* egyike tehát a korszakban gyakori furcsaságbemutatóknak, furcsaságkiállításoknak. Ahogyan prezentálja – és ezáltal megkonstruálja – az illető kulturális-vallási furcsaságokat az európai közönség számára, azáltal fel is fedi azokat a szálakat, amelyekkel – mint a későbbiekben látni fogjuk – szervesen kapcsolódik a kora újkori (valamint középkori) keresztény kultúrához és képzeletvilághoz.

Az amerikai bennszülött kultúrák diabolikus megjelenítése a kolligátum szövegébe illesztett képeken is felismerhető. Mind a három formáját – az indiánok mint bálvány-/ördögimádók, démoni kínszások áldozatai, illetve maguk is démonok/szörnyetegek – megtaláljuk a különböző, egybekötött útleírásokban, 1590-től 1644-ig. Hadd említsek itt csak hármat (illetve négyet) a tizből.

De Bry *Americájának* harmadik része Brazília tartomány története, amit Hans Staden, egy hamburgi származású német katona írt, s ami először

1557-ben jelent meg Marburgban. Staden 1547 és 1555 között tett utazásokat azon a vidéken, s egy alkalommal a tupinambá indiánok fogságába esett. Utóbbiakról, valamint Peru („közellakó”) bennszülötteiről nyújtott leírása a diabolizált reprezentáció első formáját alkalmazza, vagyis azt állítja, hogy ezek a népek mind bálványimádók, a Napot és a Holdat tisztelik, de ezek mellett vannak más hamis isteneik is (Staden 1592: 221). Közvetlenül Staden szövege után egy másik Brazíliáról szóló úti beszámoló következik, a francia református lelkészé, Jean de Léryé, amit először 1578-ban adtak ki. Léry inkább a diabolizálás második formáját alkalmazza: úgy írja le a tupinambá indiánokat, mint akiket gyakorta látogatnak és kínoznak a démonok, különösen egy *Aygnan* nevű, akit a latin nyelvű szöveg *cacodaemon*nak nevez. Ezt a démont de Bry egyik metszete egy több, ijesztő alakban megjeleníteni képes, gyöttrő kínokat okozó, rémséges lényként jeleníti meg (lásd 2. kép). Ezen a képen – ahogyan más, a *cacodaemon*t ábrázoló képeken is – ennek a lénynek jobbára emberi alakja van, teste mezítelen, a hátán szárnyakat, a fején szarvakat hord, farka van, kezén-lábán állati karmok, s a lába gyakorta valamely ragadozó madár lábát formázza, de patás is lehet. Feje olykor kutyaszerű, teste szőrös, egyesek lelógó nőies melleket viselnek, másoknak kígyófarkuk van, de legjellegzetesebb sajátosságuk, mint már láttuk, hogy hasukból/ágyékukból egy második szörnyeteg-arc vagy fej nő ki (Staden 1592: 223; Cañizares-Esguerra 2006: 127). A továbbiakban többször visszatérek még a *cacodaemon* alakjára, valamint arra is, hogy milyen olvasatokban részesülhetett.

De Bry *Americájának* negyedik része Girolamo Benzoniak, egy milánói származású olasz történetírónak és utazónak a munkája az Újvilág történetéről, amit először 1565-ben, Velencében adtak ki. Benzoni 1541 és 1556 között tizenöt évet töltött Közép- és Dél-Amerikában (Benzoni 1644). Járt a Karib-szigeteken (Haitin, Jamaicában, Kubában stb.), a mai Panama, valamint Mexikó, Peru és Venezuela területén. Munkájának címlapképe, valamint az egyik szövegbe illesztett metszet az indiánok démonizálásának első formáját példázza (az indiánok mint bálvány-/démonimádók), a képekhez tartozó szövegek pedig Haiti, valamint Nicaragua, Mexikó, Kanada, Peru, Brazília, Patagónia stb. bennszülött vallásait tárgyalják, bálványimádásnak, illetve az ördög által való megcsalattatásnak minősítve azokat (uo. 62–66). A de Bry által eredetileg egy 1594-es kiadás számára készített címlapkép felső traktusában a *démon show* témája jelenik meg a szokott didaktikus ábrázolásban (lásd 3. kép). A bennszülöttek démoni bálványa valamiféle trónon ül az erdőben egy barlangban (vagy kunyhóban), teste emberi, de feje szarvakkal ellátott szörny-fej, és mellén/hasán egy másik szörny-arc vicsorog. Lábai szőrös ragadozómadár-lábak karmokkal, hátán szárnyakat visel, és bal kezében egy kétágú, vasvillaszerű eszközt tart. A szövegbe illesztett képen, ami a leírás szerint Haiti őslakosainak egyik vallási szertartását ábrázolja, a *démon show*-nak egy még kidolgozottabb, még látványosabb megvalósítását láthatjuk, mindjárt három alvilági lényel mint az indiánok imádatának és

hódolatának tárgyával (lásd 4. kép). Mindhármójuk egy-egy kunyhófélében trónol, szarvakat visel, és állatfarka van, kettejüknek pedig lógó női mellei és állatlábai (karmos ragadozómadár-lábak, illetve paták). A legfőbb démonnak öt feje van – öt különböző állati fej –, és egy hatodik, amit az ágyékán visel. A kép a bálványozó hódolat jellegzetes gesztusát, az ajándékadást is aprólékosan megmutatja (uo. 63).¹⁴

A felső-magyarországi jezsuita könyvtárakban található számos munka kínált hasonló, a *démon show*-t vagy annak egyes elemeit tartalmazó reprezentációkat Amerika őslakosainak a vallásáról. Ugyanakkor egyfajta *következetlenség*, heterogenitás vagy széttartás is megfigyelhető ezekben a munkákban. Míg egyes bennszülött kultúrákat ördögimádónak írnak – és rajzolnak – le, másokat nem, illetve ezek a kultúrák olykor szerzőről szerzőre, munkáról munkára változnak. Előfordul az is, hogy ugyanaz a szerző egyik munkájában alkalmazza a démonizálás stratégiáját, másokban azonban nem.

Nézzük például Mexikó és Peru esetét.

A nagy birodalmakat alkotó nahuatlak (aztékok) és inkák/kecsuák vallását a korszakban tendenciaszerűen diabolizálták a legkülönbözőbb nyugat-európai szerzők, ugyanakkor néhányan közülük mintha nem képviselték volna igazán következetesen és szilárdan ezt az interpretációt. Így például Eberhard Werner Happel sem, akinek a késő 17. századi és kora 18. századi kozmográfiai munkái a Délvidékről, Horvátország területéről kerültek az Egyetemi Könyvtár 18. századi gyűjteményébe, pontosan nem tudni, mikor. A marburgi lutheránus Happel *Thesaurus Exoticorum* című, 1688-ban Hamburgban kiadott művébe például belefoglalta a nahuatl háborús istenség, Huitzilopochtli diabolizált megjelenítését, textuálisan és vizuálisan/figurálisan is (lásd 5. kép). Utóbbit a *démon show*-téma egy újabb explicit megfogalmazásának tarthatjuk (Happel 1688: 103).¹⁵ Kozmográfiai (*Mundus mirabilis tripartitus*; Ulm 1687; 1708) viszont nem tartalmaztak sem effajta képeket, sem effajta – bálványok vagy ördögök tiszteletére utaló – szövegeket Mexikóval vagy Peruval kapcsolatban. E munkáiban Happel hosszú bekezdéseket szentelt e két tartomány természeti környezete (táj, növények, ásványok), valamint emberi produktumai (utcák, épületek, termékek) leírásának „Temixtitan” (azaz Tenochtitlan), Tlascala, illetve Quito, Lima és Cuzco vonatkozásában, ám az őslakosok vallásának a sajátosságaira egyáltalán nem tért ki (Happel 1687: 771–778; 1708: 316–321).¹⁶ Számos hasonló példát lehetne idézni.

¹⁴ A címlapkép elemzését és kultúratörténeti háttérének bemutatását lásd Cañizares-Esquerro 2006: 160–165.

¹⁵ Ezt a művet mindeddig nem találtam meg a felső-magyarországi jezsuita könyvtárakban. A szegedi Somogyi Könyvtár példányát használtam.

¹⁶ A tulajdonosi bejegyzések szerint ezek a munkák, különböző magánszemélyek gyűjteményein kívül, a Remete Szent Pál rend leoglavai (Horvátország) kollégiumának a könyvtárában voltak meg.

Ugyancsak hozzájárul az amerikai bennszülöttekkel kapcsolatos reprezentációk heterogenitásához, hogy a felső-magyarországi jezsuita kollégiumok két olyan munka példányait is birtokolták a korszakban, amelyek egymástól gyökeresen eltérő értelmezéseket vallottak és kínáltak a nahuatl, illetve az inka/kecsua kultúrákról.

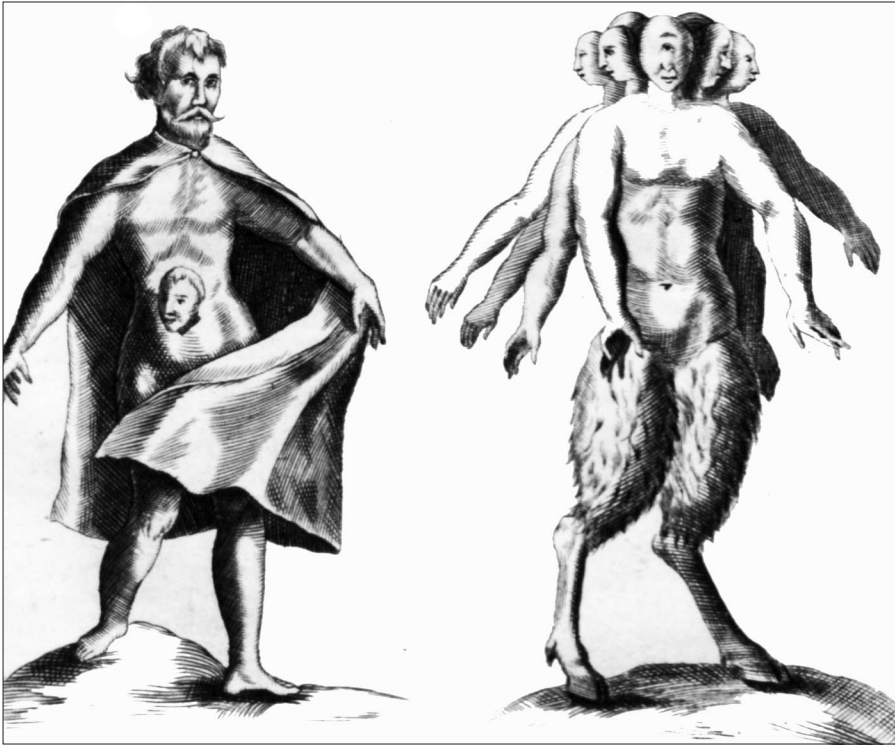
Az egyik Don Antonio de Solis *Historia de la conquista de México* című munkája (Brüsszel, 1704, első kiadása: 1691), amely egy sor részletgazdag metszetet tartalmazott Mexikóról és annak bennszülötteiről. E mű különböző nyugat-európai kiadásainak jó féltucatnyi példánya került az Egyetemi Könyvtárba, sajnos majdnem teljesen ismeretlen időpontokban. De Solis egy meglehetősen démonizált diskurzusban mutatta be Mexikó meghódításának a történetét, és tárgyalta a nahuatl nép különböző istenlényeit, démoni bálványoknak (*ídolos*) minősítve azokat. Huitzilopochtli-ról és a nahuatl emberáldozat rítusáról olyan megfogalmazású képeket foglalt magában, amelyeknek a struktúrája a korszak olvasójában a *démon show* témáját idézhette fel¹⁷ (lásd 6. kép). Szemben a De Solis által alkalmazott megközelítéssel, az inka Garcilaso de la Vega történeti munkája, a *Histoire des Yncas, rois du Perou*, a kecsua vallás apológiáját tárta az európai olvasóközönség elé. Ennek az először 1609-ben kiadott műnek egy 1704-es amszterdami kiadását jegyezték be a besztercebányai jezsuita kollégium könyvtárának a 18. századi katalógusába, de más kiadásai és példányai is ismeretesek voltak Felső-Magyarországon. A felerészben spanyol, felerészben indián Garcilaso explicite visszautasította a bálványimádás és a démontiszteltet vádját, illetve interpretációját, amellyel a korai spanyol történetírók a népét illették, és műve semmilyen diabolizáló képet nem tartalmazott (De la Vega 1704).¹⁸

Hogyan értelmezzük a diabolizálás kora újkori stratégiáját, a *démon show* témájának gyakori előfordulását s ugyanakkor az amerikai indián kultúrák reprezentációjának szemmel látható sokféleségét, diverzitását? Vajon hogyan használták, értették és interpretálták ezeket a képeket és szövegeket maguk a kora újkori olvasók/szemlélők, különösképpen pedig a misszionáriusok? S mit mondhatunk minderről egy specifikusan kelet-közép-európai perspektívából?

A továbbiakban úgy próbálok válaszolni ezekre a kérdésekre, hogy felvázolok néhány korabeli történeti-kulturális kontextust, amelybe az Újvilág

¹⁷ De Solis 1704, „El Grande Templo” (fol. 263) és „El Idolo Vitzzilipuztli” (fol. 266) című metszetek. Egy későbbi spanyol nyelvű kiadásának (Brussels, 1741) egy példányát említi a zágrábi jezsuita akadémia könyvtárának katalógusa, lásd *Catalogus Librorum Soc. Zagabiensis* 1782: 43.

¹⁸ Ennek a példánynak az *ex librise* azt tanúsítja, hogy valaha József nádor (1776–1847) könyvtárának a tulajdonában volt, lásd *Elenchus Librorum Bibliothecae Collegii Neozoliensis* [1778] 1781: 138. Egy másik kiadását (Amsterdam, 1715) említi az *Elenchus Generalis Librorum... Pro Bibliotheca Regiae Universitatis Budensis... selecti*, 1782: 33, amely éppenséggel egy besztercebányai példányra utal.

8. kép. Schott 1667: 579, „Fig. I. Monstrum biceps, cum altero capite in ventre. Fig. II. Monstrum septiceps” (reprodukció az ELTE Egyetemi Könyvtár példányáról)

bennszülötteinek démonizálása eleve beletartozott, illetve amelyekben – olvasói révén – értelmet nyerhetett. Figyelemre méltó, hogy ezek a kontextusok maguk is kutathatók, alaposan tanulmányozhatók voltak a felső-magyarországi (illetve egyes délvidéki) jezsuita kollégiumok könyvgyűjteményeinek a segítségével, ami meglátásom szerint arra utal, hogy ezek a kollégiumok *tudatosan* gyűjtötték a leendő misszionáriusi munkához szükséges és hasznos könyveket. Magától értetődő, hogy sajátos szempontjaik, valamint a történelmi körülmények határozták meg, hogy mi számított „szükségesnek” és „hasznosnak” a számukra akkor és ott, hogy az amerikai őslakosokról (és más, Európán kívüli népekről) ismereteket szerezhessenek. Vizsgáljunk meg közelebbről néhány kontextust, ami egy művelt egyházi-(novíciusi)/misszionáriusi olvasócsoporthoz mint *interpretív* közösség számára akkoriban adott lehetett.¹⁹

Az első ilyen magának a *kolonizációnak* a kontextusa és a hozzá kapcsolódó európai törekvések, hogy az újonnan felfedezett népeket áttérítsék a

¹⁹ A Stanley Fish által megalkotott kifejezést használom, lásd Fish 1980: 1–17, 322–371.

keresztény vallásra. A 16. század elejétől kezdődően a diabolizálás gyakorta más, tágabb értelmű reprezentációs stratégiákhoz kapcsolódott, amiket *pogányosításnak* vagy *barbárosításnak* nevezhetünk, vagyis olyan interpretációkhoz, amelyeknek a jegyében szigorúan *keresztény* szűrőn keresztül tekintettek a nem-európai népekre és vallásokra. Mint korábban utaltam rá, ezek a reprezentációs stratégiák egyértelműen Európa-centrikus nézőpontok érvényesítését jelentették, alkalmazásuk során eltávolították, gúny/nevetség tárgyává tették és elítélték a nem-keresztény társadalmi és vallásos viselkedési formákat, amelyeket ugyanakkor *keresztény* fogalmakkal, gesztusok, formák és motívumok segítségével írtak le és ábrázoltak. A diabolizálás maga, úgy tűnik, mégsem volt szükségszerű, feltétlen és állandó velejárója ezeknek a stratégiáknak. Utóbbiak, mint láttuk, a démoni aspektus *nélkül* is megjelenhettek. Az ábrázolt bálványimádás nem minden esetben öltötte explicite démon- vagy ördögimádás formáját, s mindez csak még karakterisztikusabbá teszi az Európán kívüli népek reprezentációjának a sokféleségét, sokszínűségét a kora újkori Nyugat-Európában.²⁰ Úgy tűnik, a történeti Magyar Királyság területére ugyancsak egy ilyen sokszínű, heterogén szöveg- és képanyag jutott el, bár ezen a téren még igen sok és alapos kutatásra van szükség.

Nézzük ismét Theodor de Bry és fiai munkáit. Másik nagy utazástörténeti összefoglalásuk, amely 1597 és 1601 között jelent meg Frankfurtban, s amely ugyancsak eljutott (sajnos ismeretlen időpontban, valószínűleg 1690 után) az Egyetemi Könyvtár gyűjteményébe, kelet-indiai úti beszámolókat tartalmaz.²¹ E kiadványsorozat szövegei és képei egyrészt azt közvetítették az olvasóknak, hogy a vallás démoni formái, az ördögimádás nem korlátozódnak az amerikai kontinens bennszülött népeire, sőt, lényegében egyetlen Európán kívüli bennszülött népre sem. Olvasónk a *démon show* számos különféle megjelenítését találhatta bennük, a jól ismert sokfejű és/vagy szörnyetegfejű, szarvakat viselő, deformált testű bálványokat, ám ezúttal Ázsia – India és Kína (lásd 7. kép)²² –, valamint Afrika bennszülött kultúráinak a reprezentációiban. Másrészt viszont nem minden reprezentáció volt démoni ebben a kiadványsorozatban sem. Csakúgy, mint de Bry Amerikáról szóló útibeszámoló-kolligátumában, az olvasó/szemlélő itt is láthatta a Napot és a Holdat mint „puszta” égitesteket, minden démoni aspektus nélkül, amelyeket a leírások és ábrázolások szerint például Kongó őslakosai bálványokként tiszteltek. Az ún. „Teufelsbilder” ugyanakkor, amelyeket de Bry más metszetei ábrázoltak, s amelyeket úgymond a portugál hódítók koboztak el a bennszülöttektől, hogy elégethessék azokat, megint csak a keresztény Sátán birodalmát és

²⁰ A különböző nyugat-európai (szekuláris és vallásos) reprezentációk kiváló elemzését lásd Elsner–Rubiés 1999; Rubiés 2007.

²¹ A példánynak, amit használtam, nincs közös címe, és összesen öt kötetből áll.

²² Lindschotten 1598: XXI. kép: „Indianischer Abgott Pagodes sampt der Mahometischen Tempel”; XXVIII. kép: „Wunderbarliche Ceremonien der Chiner für ihrem Abgott.”

9. kép. Aldrovandi 1642: 364, „Monstrum alatum & cornutum instar Cacodaemonis”
(reprodukción az ELTE Egyetemi Könyvtár példányáról)

10. kép. Aldrovandi 1642: 106, „Regina Insulae Floridae” (reprodukción az ELTE Egyetemi Könyvtár példányáról)

motívumvilágát idézték.²³ De Bry (és mások) munkái tehát azt tanúsítják, hogy legalább a 16. század végétől kezdődően a diabolizálás egyfajta *általános*, átfogó – és meglehetősen *leegyszerűsítő*, *didaktikus* – reprezentációs stratégiaként szolgált. Ugyanakkor párhuzamosan haladt bizonyos nem-démonikus reprezentációkkal, amelyekkel gyakran, ám nem szükségszerűen érintkezett, s amelyek sokkal inkább *nyitva hagyták* az értelmezés szféráját a mindenkori olvasók/szemlélők számára.

Annak érdekében, hogy közelebb kerülhessünk maguknak a misszionáriusoknak az értelmezéseikhez, saját(os) olvasataikhoz, forduljunk olyan szövegekhez, amelyek *normatív diskurzusok*ként adódhattak, lehetnek jelen az effajta diabolizált reprezentációk körül, illetve (valamennyire, magától értetődően) benne is foglalva azokban. Legelsősorban is a kora újkori *teológia* diskurzusával kell számolnunk.

Kutatásaim során megállapíthattam, hogy az Osztrák Rendtartomány felső-magyarországi jezsuitáinak a birtokában megvoltak a jelentősebb kora újkori nyugat-európai tudós értekezések a *bálványimádás*, *boszorkányság*, valamint a szintén hozzájuk tartozó, de ekkoriban más nyomtatott műfajokat is érintő *demonológia* témájában. Alapos kutatást igényel még, hogy a leendő misszionáriusok képzését hol (mely kollégiumokban), milyen fokon és tananyag szerint kezdhették már itt el, a vonatkozó könyvanyag – elsősorban a nagyszombati, besztercebányai és trencsényi kollégiumoké – mindenesetre koncentrált gyűjtőtevékenységre látszik utalni az Európán kívüli népek térítése és az ahhoz akkoriban szükséges szakmunkák, elsősorban teológiai és földrajzi irodalom terén. Ezek a tudós traktátusok képezik a diabolizált reprezentációk egy közelebbi kontextusát, amelyből azok művelt olvasói kiemelkedhettek.

Ami kifejezetten az amerikai indiánok között végzett/végzendő missziós munkát illeti, a tartomány jezsuitái magukénak tudhatták spanyol rendtársuk, José de Acosta híres evangelizációs kézikönyvét, amihez Amerika hozszadalmas, ugyancsak egész kötetet kitevő leírása csatlakozott. A *De natura novi orbis* 1596-os kiadásának az a példánya, amely valószínűleg 1690 után került az Egyetemi Könyvtár régi gyűjteményébe, korábban a csehországi Český Krumlov-i jezsuita kollégium könyvtárának a tulajdonában volt (Acosta 1596).²⁴ A tudós teológus Acosta atya 1576 és 1585 között a perui jezsuita tartomány provinciálisának a funkcióját töltötte be, s missziós-evangelizációs kézikönyve fontos fejezeteket tartalmazott a perui bennszülöttek „bálványimádásáról”.²⁵ Szerzőnk ez utóbbi fejezetben megkísérelte Damaszkuszi János egyházatyának az *idololatria* mibenlétéről alkotott régi felosztását a perui

²³ López 1597: címlapkép és 11 kép: „Wie der König von Congo in seinem gantzen Land die Teufelsbilder zuverbrennen befihlet”).

²⁴ Egy, a címlapon lévő, datálatlan kézírásos bejegyzés szerint ez a példány valaha a cseh arisztokrata, Peter Wok von Rosenberg (1539–1611) tulajdonában volt.

²⁵ Lásd különösen Caput IX, *De praecepto Decalogi et de idololatria barbarorum*.

őslakosok – mint írja, „nostri barbari” – vallására alkalmazni. Damaszkuszi János szerint a bálványimádás háromféle formát ölthet (aminthogy öltött is, mint vélte, a pogány múltban). Az első az, amikor az égitestek (a Nap, a Hold, a csillagok) és az elemek (föld, víz, tűz, levegő) részesülnek vallásos tiszteletben, tartják őket isteneknek, mint például a káldeusoknál. A második az, amikor elhunyt embereket (hősöket, királyokat stb.) vesz körül hasonló tisztelet, ahogyan például a régi görögöknél. A harmadik pedig az, amikor állatokat és bizonyos természeti „tárgyakat” (hegyeket, köveket, fákat stb.) övez isteneket megillető hódolat, ahogyan a régi egyiptomiaknál.

Acosta atya azonban elismerte, hogy a vallásnak azokat a megnyilvánulásait, amiket a „peruiaknál” látott, ezen formák egyikébe sem sikerül kizárólagosan besorítani. Végül arra a következtetésre jutott, hogy „nostri barbari” a bálványimádásnak tulajdonképpen *mindhárom* eddig ismert formáját gyakorolják, valamint olyanokat is, amelyekkel Európa eddig még nem találkozott (Acosta 1596: 468–474). Acosta atya ördögre, démonokra való hivatkozásai, utalásai nem voltak különösebben gyakoriak. Sajnálkozva fejtette ki, hogy a *Diabolus* milyen sanyarú szolgaságban tartja ezeket a szerencsétlen bálványimádó népeket, eszüket (*sensus*) is elveszi. Javaslatára szerint ezeket az indiánokat tanítani kell, hogy aztán – a jezsuita atyák segítségével és útmutatása nyomán – maguk is felismerjék a *cacodaemon* incselkedéseit és csapdáit, és meg tudjanak szabadulni tőle (uo. 479–480).

Jean Bodin és Martín del Rio késő 16. századi, nagy, tudós értekezései az ártó mágiáról és a boszorkányságról, amiket a felső-magyarországi jezsuiták úgyszintén birtokoltak,²⁶ igen hasonló kapcsolatot tételeztek a bálványimádás és az ördög mesterkedései között – utóbbiakat tartván az előbbi előidézőjének. Bodin *De magorum daemonomania* című traktátusa rövid leírásokat is magában foglalt az „újonnan felfedezett” nyugat-indiai szigetek bálványimádásáról (*Abgötterey*), elsősorban a Karib-tengeri szigeteket és Perut értve alattuk. Az ottani bennszülött népek miközben a Napot (*guaca*, azaz *huaca*) és a Holdat imádják, valójában – állította Bodin – magának az ördögnek hódolnak.²⁷ Del Rio *Disquisitionum magicarum libri sex* című munkája ugyancsak tárgyalta különböző európai és Európán kívüli kis népek – így például a lappok, finnek, tatárok, valamint a mexikói és perui bennszülöttek – „mágikus” cselekedeteit, és az Ördög által sugallt praktikáknak minősítette azokat.²⁸

²⁶ Bodin 1586. Egy olasz nyelvű kiadását (Velenca, 1592) említi az *Elenchus Generalis Librorum... Pro Bibliotheca Regiae Universitatis Budensis... selecti*. 1782: 61; del Rio 1603; lásd *Catalogus Librorum Academiae Regiae Tyrnaviensis* 1778: 288; további kiadásokat (Moguntiae, 1612) említi a *Catalogus novus Librorum Collegii Tirnaviensis*, vol. I. 1690–: 307.

²⁷ Bodin 1586: SI (Von der Abgötterey in Newen Inseln), S2 (Indianer betten die Sonn an und jhren Son).

²⁸ Del Rio 1603: 109–115 (Lib. II. Quaestio IX. *Quám admirandos effectus veteres Magis tribuerint!*); 119–125 (Quaestio XI. *Quae magorum potestas in orbis coelestes, sidera, et elementa?* Questio XIII. *Ad Magi valeant incantare animalia bruta!*).

Az ilyen és hasonló témájú tudós traktátusok közelebb vihetnek bennünket ahhoz, hogyan is szemlélték és értelmezték a 17. század és a kora 18. század misszionáriusai a nem-keresztény népek démonizált ábrázolásait, illetve a démonizálás stratégiáját magát, amelyhez ők maguk is hozzájárultak. A bálványimádás régebbi, a hódolat *tárgyán* alapuló és Damaszkuszi Jánosra visszamenő hármass felosztása igen jól ismert volt a korszakban. Teológiai, hitvitázó munkák gyakran hivatkoztak rá: hadd említsem például egy francia jezsuita, Louis Richeome *Idololatria hugenotica* című művét, amely eljutott a nagyszombati jezsuita kollégium könyvtárába is.²⁹ Ugyanakkor a bálványimádásnak egy másik, igen fontos *kettős* felosztása is használatban volt ekkoriban, amely a hódolat tulajdonképpeni *módján* alapult. Eszerint a bálványimádás lehet *explicit*, azaz külsőségeiben látható, materiálisan megfogható (*idololatria expressa, exterioris, materialis*), és lehet *implicit*, vagyis belsőleges, lelki, hallgatólagos, spirituális (*idololatria implicita, interioris, spiritualis, tacita* vagy *latens*). Mind del Rio, mind Richeome atya, s többé-kevésbé Bodin is, ez utóbbi felosztást alkalmazta, magyarázta bővebben és használta átfogóbb értelemben.³⁰

E szerint a logika szerint a *démon show*, vagyis a démonok/ördög látható, materiális formában való megjelenésének az ábrázolása nem más, mint a bálványimádás *explicit, külsőleges* módjának (*idololatria expressa*) a megörökítése. Ebben az értelmezésben ugyanakkor az Európán kívüli / nem-keresztény népek vallásának a *nem-démonikus/nem-démonizált* megjelenítései (Nap, Hold, csillagok stb.) *maguk is* az ördögi szférájába sorolhatók: a bálványimádás másik, *belső, hallgatólagos, spirituális* módját (*idololatria implicita*) ábrázol(hat)ják. A bálványimádás teológiájának az alapja, miszerint az nem más, mint hamis istenek tisztelete, a korszakban nem változott. Az ebben járatosak számára pedig a kereszténységbeli főgonosznak – aki mindennek az előidézője és mozgatója volt – nem kellett látható alakot öltenie ahhoz, hogy „odaértsék” bizonyos helyzetekbe: ábrázolásokra vagy éppen az empirikus világba. Ennek az értelmezésnek a jegyében joggal feltételezhetjük tehát, hogy a misszionáriusok olvasatában az ördög azokon az előbb tárgyalt képeken is „jelen volt”, ahol pedig nem lehetett látni. Egy ilyen specifikus olvasatban mindegyiken „szerepelt”, mert szerves része volt annak a diskurzusnak/kontextusnak, ahonnan ezeket a képeket szemlélték.³¹

Richeome atya és mások tanítása szerint az *implicit, belső* vagy *hallgatólagos* bálványimádás egyik specifikus formája a *boszorkányság*, azaz a *magi*,

²⁹ Richeome 1613: 18–19. *Catalogus novus Librorum Collegii Tirnaviensis*, vol. II. 1690–: 335.

³⁰ Del Rio 1603: 3–6; Richeome 1613: 17–28 (Caput V. *De sensibili et exteriori Idololatria*; Caput VI. *De spirituali ac interiori Idololatria*); Bodin 1586: 25–26.

³¹ Nincs lehetőségem itt kitérni olyan olvasási módokra – szekuláris, benszülött és ezek különböző változatai –, amelyek esetében egy ilyen elmélyült teológiai tudás *hiánya* egészen másfajta értelmezésekre vezethetett.

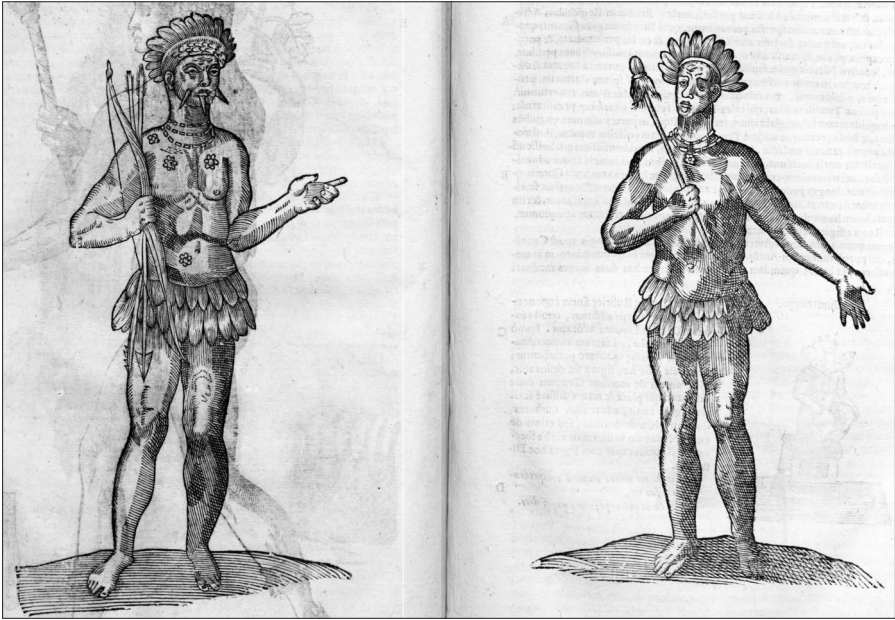
venefici, incantatores, pythones, necromantici stb. mestersége, akik szövetségre léptek a *cacodaemonnal*. Del Rio atya a maga részéről kijelentette, hogy „mindenféle tiltott mágikus cselekedet hallgatólagos bálványimádás”-nak minősül.³² Ezek a megfeleltetések a misszionáriusok lehetséges olvasatának egy további vonása felé vezetnek bennünket. A kora újkori Amerika-ábrázolások egy része – így például a de Bry által kiadott útleírások több metszete – eksztatikus-orgiasztikus rítusokat jelenít meg, azaz tulajdonít az őslakosoknak: asszonyaik jókora kondérokban részegítő italokat főznek, férfiak és nők tömegei gyűlnek össze ivással és vad táncolással egybekötött szertartásokra, emberevés, emberáldozatok szörnyű jeleneteit lehet látni. A fent említett képek közül különösen a Hans Staden és Jean de Léry braziliai útleírásaihoz, a tupinambá indiánok életmódjának ábrázolásához készült metszetek ilyenek.³³ A bennszülötteket ezeken a képeken a diabolizálás harmadik formája szerint jelenítik meg: szörnyetegeknek, emberszörnyeknek, majdnem-démonoknak mutatják őket. A bálványimádás és a boszorkányság teológiájának a szemüvegén keresztül szemlélve mindezt, a legvalószínűbb értelmezési kategória, ami felmerülhet/felmerülhetett misszionáriusaink számára, nem más, mint a *boszorkányszombat*.

Del Rio atya (valamint számos más korabeli katolikus teológus) tanítása szerint az ember az ördöggel *explicit* szerződést, paktumot (*pactum expressum*) is köthet. Ez ünnepléses, szertartásos körülmények között történik: a *cacodaemonok* látható formában megjelennek, s az emberek tanúk előtt, szertartásosan hűséget esküsznek nekik – ahogyan azt a *Malleus maleficarum*, a hírhedt késő 15. századi boszorkányüldözés-kézikönyv is aprólékosan leírta. A kora újkori katolikus teológusok szemében egy ilyen cselekedet nem pusztán bálványimádásnak minősült, hanem kifejezetten *démonimádásnak* (*daemonolatria*).³⁴ Ennek megfelelően tarthatjuk valószínűnek, hogy egy tudós teológusi/misszionáriusi olvasatban a *démon show* korábban említett reprezentációi – amelyeken a démonokat éppenséggel valamely, láthatóan az ő tiszteletükre rendezett bennszülött szertartás középpontjában ábrázolták – közvetlenül az *ördögszövetség* rítusára és az akörül, annak nyomán tartott *boszorkányszombat* orgiájára (is) utalhattak, azokat (is) az olvasó/szemlélő elé idézhették (lásd különösen 4. és 12. kép). Az amerikai indián bennszülöttek ellen a 16. és 17. századok folyamán lefolytatott boszorkánypercek százai

³² Richeome 1613: 22; „*Tacita idololatria est omnis magia prohibita.*” Del Rio 1603: 3.

³³ Pl. Staden 1592: 112, 127–128, 174, 179. A nahuatl emberáldozatról lásd De Solis 1704: 264 skk., valamint az „*El Grande Templo*” (fol. 263) és „*El Idolo Vitztzipuztli*” (fol. 266) című képeket; Peru bennszülötteire nézve lásd Bodin 1586: SI és S2; és a kifejezetten a démonizálás ellen érvelő De la Vega 1704: 108–119.

³⁴ Del Rio 1603: 89–97 (Lib. II. Quaestio IV. *De basi Magiae huius; siue de pacto, expresso et implicito*). Az explicit paktum három formája közül az egyik „*sit solennitate varia, et ipsi cacodaemoni visibilter in corporea aliqua forma apparenti, coram testibus, fidelitas, et homagium promittitur [Hoc describitur in Malleo malefi...]*” stb. Del Rio 1603: 90.

11. kép. Aldrovandi 1642: 108–109, „Icon Regis Quoniambec” és „Rex apud Cannibales” (reprodukción az ELTE Egyetemi Könyvtár példányáról)

(ezrei?) tanúsítják, hogy valóban létezett effajta értelmezés – amire azonban csak nemrégiben kezdtünk igazán figyelni.³⁵

Végül forduljunk magához a *cacodaemon*hoz, és vizsgáljuk meg közelebbről a képeken ábrázolt démonok alakját. Szembetűnő, hogy ezek a démonok sokkal inkább egymásra hasonlítanak, mintsem a különböző amerikai indián kultúrák istenségeire vagy szellemlényeire, akiknek egy jó részét (talán többségét) nem is jelenítették meg sem az indiánok, sem az európai hódítók. Sokatmondó az is, hogy de Bry és más kora újkori illusztrátorok mennyire kevés ikonográfiai elemmel, motívummal – illetve azok különböző kombinációival – dolgoztak, amikor az Európán kívüli / nem-keresztény démonok alakját megalkották. Mint láttuk, részben emberi, részben állati alakokat képzeltek el, rendszerint több fejjel vagy arccal, ami a kora újkori keresztény olvasókban – egyháziakban/misszionáriusokban és másokban – a szörnyek világát idézhette fel.

³⁵ Pontos számuk ma sem ismert. Új-Spanyolországra, azaz a koloniális Mexikóra nézve lásd Gruzinski 1993 [1988]: 146–183; Cervantes 1994. Új-Spanyolország északi határvidékére lásd Spicer 1962: 152–169, 281–331; Sz. Kristóf 2008; 2012. A koloniális Perura nézve lásd Silverblatt 2004: 161–186. A kora újkori „sátáni narratíváról”, vagyis a démonológia kulturális nyelvezetéről, valamint annak az Atlantikum mindkét oldalán érzékelhető következményeiről lásd újabban Cañizares-Esguerra 2006.

A kora újkori démonokról alkotott elképzelések valóban nagymértékben a középkori és kortárs szörnyekkel kapcsolatos ismeretekre épültek, amelyeknek megfelelően lehetségesnek tartották, hogy létezhetnek olyan torzszülöttek és más fura teremtmények, akiknek a testét *különböző* élőlények testrészei alkotják.³⁶ A szörnyekkel kapcsolatos textuális és vizuális/figurális diskurzus alkotja tehát az amerikai indiánok diabolizált reprezentációjának egy másik közeli kontextusát, s kutatásaim azt mutatják, hogy a felső-magyarországi jezsuiták könyvtárai meglehetősen bőséges irodalmat tartalmaztak ezen a téren is. A szörny-diskurzus rendszerint természethistóriai (*historia naturalis*) témájú könyvekben jelent meg, vagy olyan speciálisabb gyűjteményekben, amelyekbe elsősorban „ritkaságokat” és/vagy „érdekességeket” (*raritas, curiositas*) válogattak és szedtek össze, s amelyeket *csodákként* (*mirabilia*) terjesztettek a 17. század folyamán és a 18. század első felében. A szörnyek előfordulásának ezek a sajátos mikrokontextusai igen lényegesek, mert – mint látni fogjuk – rajta hagyták a nyomukat e fura lények aktuális értelmezésén, annak lehetséges mikéntjein.

A szörnyekkel kapcsolatos tudás, úgy tűnik, legalább három különböző, egymástól megkülönböztethető formában és módon volt jelen az Európán kívüli népek démoni reprezentációjában és magában a *démon show*-ban, illetve képezhette annak különböző olvasatait.

Az első, jól körülírható formát a már említett, de Bry által kiadott kelet-indiai útibeszámoló-sorozat (Frankfurt 1597–1601) egyes képein és szövegeiben lelhetjük fel. Joan Hugo von Lindschotten (1598) indiai-kínai-afrikai útleírásának XLIII. fejezete azt a címet viseli, hogy „A Pagodákról, vagy indiai bálványokról” (*Von den Pagoden oder Indianischen Abgötten*), s benne a szerző egy hatalmas indiai istenszobrot igen hasonló módon ír le, mint más említett szerzők az amerikai bennszülöttek „bálványait”, csak hozzátesz még valamit. Lindschotten ezt a bálványt nem mással próbálja meg azonosítani, mint a bibliai *Apokalipszis Bestiájával*.³⁷ Ugyanennek a műnek a XXX. fejezete – „A kínaiak vallásáról és háztartásáról” (*Von der Religion der Chineser und ihrer Haushaltung*) – egy kínai istenséget mutat be ugyancsak hasonló módon és hasonló következtetéssel.³⁸

Jóllehet a *Jelenések könyve* a Lindschottenétől némileg eltérő leírásokat adott a *Bestiáról* – hol sárkánynak, hol tengeri állatnak nevezve azt –, egyes

³⁶ A szörnyek és démonok ikonográfiája közötti sajtáságos kapcsolatról lásd Bildhauer–Mills 2003. A csodák, szörnyek és a kora újkori tudomány viszonyáról lásd Daston–Park 2001 [1998].

³⁷ „...es hatte die Figur viel Hörner und lange Zän, welche auß dem Mund uber den Rien herunder giengen, auch unter den Nabel, an dem Bauch war der gleichen ein Angesicht mit vielen Hörnern und Därmen, hatte einen Hut auff dem Kopff, welcher nicht fast ungleich war einem dreygekrönten Bapst Hut, in summa es schine gleich ob es were ein Thier oder Monstrum auß Apocalypsi.” Lindschotten 1598: 132–133.

³⁸ „...hat 3. Kronen ubern Haupt, und ein erschrecklich Antliß, klawuen an statt Händen unnd Füßen, und ein greußlich Angesicht auff dem Bauch...” Lindschotten 1598: 146.

részletei (több fej, több szarv,³⁹ különböző állatok – itt párdúc, medve és oroszlán – testrészeinek a kombinálása⁴⁰) éppenséggel megfelelni látszottak az utóbbinak. Az *Apokalipszis Bestiájának* az alakja hathatott és hatott is a szörnyek és démonok figurájának középkori megformálódására,⁴¹ s tulajdonképpen csak a korona (diadém) motívuma az, amit nemigen találunk meg az amerikai / Európán kívüli *démon show* ikonográfiai elemei között. Úgy vélem tehát, a *démon show* lehetséges olvasatainak további verziója egy specifikus *bibliai-apokaliptikus* értelmezés: magának a Sátánnak / az Antikrisztusnak a megjelenése az adott távoli, nem-európai/nem-keresztény, egzotikus helyen. Ez az olvasat nemcsak a misszionáriusok számára, hanem lényegében minden kora újkori olvasó/szemlélő számára adott lehetett, aki egy kicsit is ismerte a *Jelenések könyvét*.

A második formája vagy módja annak, hogy miképpen volt jelen a szörnyekkel kapcsolatos tudásanyag a diabolizálás stratégiájában, inkább általános vonatkozású. Amint a többfejű/többarcú *cacodaemon* alakja sejteni engedi, egyes elemeket, motívumokat, kombinációs lehetőségeket az előbbiből kölcsönözhettek, hogy megalkossák az ördög és démonai figuráját. Egyes, a felső-magyarországi jezsuita könyvtárakban megtalálható munkák – mint a bolognai orvos, Uliasz Aldrovandi *Monstrorum historia* (1642) és *Serpentum et draconum historiae libri duo* című munkái (1640), vagy a német jezsuita, Gaspar Schott *Physica curiosa* című műve (1667)⁴² stb. – azt mutatják, hogy a szörnyek és a démonok alakjának a megformálása lényegében *azonos, közös* elven, különböző összetevők szinte kaleidoszkópszerű kombinációján nyugodott. Schott maga Itáliában tanult (Athanasius Kircher volt a mentora), és műve bevallottan sokat merített Aldrovandi képeiből és szövegeiből. Mindkét szerző munkájának a metszetei azt tanúsítják, hogy a szörnyek és a démonok testét egyaránt úgy képzeltek el, hogy az élővilág különböző csoportjaihoz tartozó lények (ember, négylábú, szárnyas, hulló

³⁹ Apocalypsis Iohannis, 12,3–4: „...et visum est aliud signum in caelo, et ecce draco magnus rufus habens capita septem et cornua decem, et in capitibus suis septem diademata, et cauda eius trahebat tertiam partem stellarum caeli, et misit eas in terram.” *Biblia Sacra* 1983 [1969]: 1893.

⁴⁰ Apocalypsis Iohannis, 13,1–2: „...et vidi de mare bestiam ascendentem habentem capita septem et cornua decem, et super cornua eius decem diademata, et super capita eius nomina blasphemiae, et bestiam quam vidi similis erat pardo, et pedes eius sicut ursi, et os eius sicut os leonis, et dedit illi draco virtutem suam et potestatem magnam.” *Biblia Sacra* 1983 [1969]: 1893.

⁴¹ Lásd Bildhauer–Mills 2003.

⁴² Aldrovandi 1640; 1642. A címlapjaikon lévő kézírásos bejegyzések szerint mindkét munka a Boldogságos Szűz Máriáról elnevezett nagyszombati *apotheka* tulajdonában volt, mielőtt 1665-ben beírták volna azokat a helybéli jezsuita akadémia könyvtárának katalógusába. Lásd ugyancsak: *Catalogus novus Librorum Collegii Tirnaviensis*, vol. I. 1690–: 56; Schott 1667. A címlapján lévő kézírásos bejegyzés szerint 1689-ben íratott be a nagyszombati jezsuita akadémia könyvjegyzékébe. Lásd ugyancsak: *Catalogus novus Librorum Collegii Tirnaviensis*, vol. II. 1690–: 393.

stb. vagy éppenséggel növény), illetve a különböző nemek testrészeit rakták egymáshoz, és megsokszorozták vagy éppen csökkentették egyes testrészek (fej, kar, láb, szarv, fark stb.) számát. Az effajta ikonográfiai megoldások valóban igen hasonlóná tették egyiket a másikhoz.

Mind Aldrovandi, mind Schott műveiben konkrétan olyan szörnyek is megtalálhatók, amelyeket a *démon show* amerikai indiánokra és más, Európán kívüli népekre alkalmazott ábrázolásairól ismerünk. Schott *Physica curiosája* egyik metszetén látható például egy hasán második fejet viselő emberszörny, s mellette egy hétfejű, nyolckarú szörnyalak, szőrös combokkal és patákkal (kecskeláb) (lásd 8. kép). A vonatkozó fejezetek a testi furcsaságnak számos olyan formáját írják le szörnyek kapcsán, ami a démonoknál is előfordul. Schott munkájának egyik fejezete „nem emberi fejjel bíró emberszörnyekről” szól („§ III. *De monstris humanis cum capite non humano*”), amelyben különböző, szarvakkal ellátott állati fejek láthatók emberi testeken.⁴³ Aldrovandi *Monstrorum historiája* pedig magában foglal egy állatfejű démoni alakot, amelynek női mellei és karmos ragadozómadárlábai vannak. Ez, ahogyan a képhez tartozó szöveg is rámutat, nem más, mint egy „szarvakat viselő szárnyas szörny, hasonló a *cacodaemonhoz*” („*Monstrum alatum & cornutum instar Cacodaemonis*”, Aldrovandi 1642: 364) (lásd 9. kép).

Úgy tűnik tehát, hogy a kora újkori *démon show* „technikailag” a szörnyekkel kapcsolatos ismeretekre, egyfajta *szörny show*-ra épült, szörnylények különböző tudós „rendszerire” és „históriáira”. Az a tény, hogy ilyen szakmunkákat egészen a 18. századba nyúlóan birtokoltak és használtak mind Nyugat-, mind Kelet-Közép-Európában, ahogyan például a felső-magyarországi jezsuita kollégiumok könyvtáraiban is, hozzájárulhatott egy olyan olvasásmód továbbéléséhez, amely Amerika – vagy más, Európán kívüli területek – démonait vissza tudta vezetni azok szörny-elődeire, illetve megfelelőire. Ez minden bizonnyal a művelt/tudós rétegek által létrehozott olvasat lehetett: mégpedig olyan olvasócsoporthoz, akik mind a szörnyek, mind a démonok világában otthonosan mozogtak, így például egyháziak, misszionáriusok, orvosdoktorok, természettudósok.

Végül, a harmadik módja annak, hogyan kapcsolódtak a szörnyekre vonatkozó ismeretek a *démon show*-hoz s általában az Európán kívüli népek reprezentációjához, magában a *show*-ban, annak specifikus kora újkori történeti formáiban rejlik.

Aldrovandi, Schott, Happel és mások művei, azok a felső-magyarországi jezsuita könyvtárakban megtalálható munkák, amelyek meglehetősen bőséges ismereteket tartalmaztak a különböző Európán kívüli népekről, mint már utaltam rá, egyfajta csodás természethistóriát foglaltak magukban: a világ

⁴³ Schott 1667: 578–582 [§ II. *Monstrum humanum biceps, capite uno in ventre posito*, § III. *Monstra humana trium et septem capitum*].

12. kép. Happel 1685–1689/IV. „Der Mexikanische Heiden-Breuel” című kép a 715. oldallal szemben (reprodukció az ELTE Egyetemi Könyvtár példányáról)

érdekességeinek és csodálni való dolgainak (*mirabilia*) egyfajta enciklopédikus be-/megmutatását kínálták. Ahogyan Happel egy másik munkájának a címében szerepel, nem mások voltak, mint *Relationes Curiosae*.⁴⁴ Egy effajta diskurzus az egzotizálás, illetve ezáltal a másságkonstruálás kontextusát hozta létre az egyes, benne tárgyalt egyedek – szörnyek, emberek, állatok, növények stb. – körül/száma, csakúgy, mint háromdimenziós korabeli megfelelője, a múzeum és a *Wunderkammer* tette az ott kiállított tárgyak körül/száma.⁴⁵

E nyomtatott művek sajátos tartalommal és elrendezéssel bírtak. A 18. század nagy, hierarchizált rendszerei (Linné vagy Blumenbach művei) előtt igyekeztek áttekinteni és elrendezni a körülvevő világról összegyűlt tudást, s leginkább egy egymással szemben álló pólusokból, illetve azoknak megfeleltetett természeti és kulturális elemekből összeálló struktúrában gondolkodtak. Észak versus Dél / lappok versus hottentották; Kelet versus Nyugat / India, Kína versus Mexikó, Peru; hideg versus forró klíma / törpék versus óriások; stb. Az így elképzelt, legfőképpen szembeállításokból, sztereotipizálásokból és mellérendelésekkel álló struktúrákban a hangsúlyt leginkább a kompozíción magán, annak rendjén és esztétikáján találjuk, valamint az alkotóelemek

⁴⁴ Happel 1685–1689. A szerzőnek ez a munkája is a lepoglavai Remete Szent Pál rend kollégiumának könyvtárából került a budai királyi egyetem könyvei közé.

⁴⁵ Findlen 1994; Daston–Park 2001 [1988]. A csodákról mint a késő középkori, kora újkori európai kulturális nyelvezetnek az Újvilág másságát megragadni hivatott egyik kifejezőeszközéről lásd Greenblatt 1991.

változatosságán, sokféleségén, s nem annyira az empirikus valóságnak való megfelelés, megfeleltetés szándékán.

Az effajta, nyomtatásban kiadott *mirabilia*- és *curiositates*-gyűjteményeket úgy „olvashatták” a 17. század és a 18. század első felének időszakában, mint ahogyan a feltűnően, de harmonikusan díszített épületeket, a ritka, érdekes tárgyakat rejtő, szépen berendezett szobákat vagy éppen szekrényeket. Happel *Relationes Curiosae* című munkája egy „wunderbahre Kunst-kammer” ábrázolását és leírását is magában foglalta, nevezetesen egy drezdaiét. Csakúgy, mint de Bry utazástörténeti kiadványainak címlapjain a díszes reneszánsz épületek, a „csodák gyűjteménye” nemcsak a strukturális keretet kínálta a kora újkori *show*-hoz, hanem *része* is volt annak.⁴⁶

Ilyen kontextusban jelennek meg tehát ezekben a munkákban démonok, szörnyek és emberek – utóbbiak között az Európán kívüli népek –, megkülönböztetve, de nem szükségszerűen elválasztva egymástól, mint kategóriák. Míg a jezsuita Schott *Physica curiosá*jának külön fejezetében tárgyalja az embereket, jól elkülönítve démonoktól és szörnyektől,⁴⁷ Aldrovandi jószerivel keveri ezt a három kategóriát *Monstrorum historiá*jában. Utóbbinak egyik alfejezetében, amely az „emberek közötti különbséget” („*Hominum differentiae*”) tárgyalja, Buddha és a mitikus ún. erdei ember („*Homo Sylvestris*”) mellett amerikai indiánok ábrázolásai sorakoznak: a szerencse és bőség istennőjét, Fortunát mintázó „Florida királynője” („*Regina insulae Floridae*”), egy közelebbről meg nem nevezett „kannibálok királya” („*Rex apud cannibales*”), valamint „*Rex Quoniambec*” (a brazíliai tupinambá indiánok főnöke, aki-vel a francia felfedező, André Thevet találkozott az 1550-es években) (lásd 10. és 11. kép). Mögöttük pedig szarvakat viselő, szőrös testű szatírok és különféle antropomorf szörnyek láthatók, akiket különböző démonok követnek (Aldrovandi 1642: 4–36, 74–110). Aldrovandi egy lapp démon képét is beletette ebbe a fejezetbe, az ottani állítólagos bálványimádás tárgyaként. A démon egyfajta trónon ül, három feje van, és ugyancsak a *démon show* egyik formáját képviseli (uo. 110).

Schott atya viszont, aki számos ábrázolást és szöveges leírást kölcsönzött Aldrovandi munkájából, a jezsuiták tudós – és minden bizonnyal jóval kritikusabb – megközelítését alkalmazva,⁴⁸ gondosan elválasztotta ezeket a

⁴⁶ Happel 1687, vol. 3, „Die Kunst-Kammer” című metszet, a 117. oldallal szemben.

⁴⁷ Schott 1667: 352–502 (*Liber tertius De mirabilibus hominum*).

⁴⁸ Az amerikai Délnyugat kiváló hajdani történésze, Edward Spicer vizsgálatai szerint figyelemre méltó különbség létezett a ferences és a jezsuita misszionáriusok tevékenysége között Új-Spanyolországban a 16. és 17. században. A ferencesek viszonylag keveset írtak, és gyakrabban vezettek különféle megtorló expedíciókat az indiánok ellen (pl. rituális tárgyak, kellékek, maszkok, figurák, tollak stb. elkobzása és elégetése céljából), illetve tartottak büntetőeljárásokat is ellenük kifejezetten varázslás, boszorkányság és bálványimádás vádjával. A jezsuiták ugyanakkor, úgy tűnik, kevésbé voltak erőszakosak. Ők nemigen vezettek nagyszabású büntetőeljárásokat, ám ők írták a legtöbb kortárs beszámólót, s a térítésnek inkább egy tanításon alapuló változatát képviselték. Lényegében

kategóriákat egymástól. Ami Happelt illeti, *Relationes Curiosae* című munkája ismét csak keveri az emberek, szörnyek és démonok *mirabilia*it, és műve a *démon show* két megjelenítését is tartalmazza: India (Calcutta) és Mexikó „bálványimádóit”⁴⁹ (lásd 12. kép).

Az általam eddig tanulmányozott munkák csak korlátozottan engedik, hogy a fentiekhez hasonló *mirabilia* kora újkori olvasási/értelmezési módjairól következtetéseket vonhassak le. Jelenleg úgy vélem, legalább két megközelítéssel számolhatunk, amelyek mintegy beleíródtak a fent tárgyalt szövegekbe. Az egyik egy *kritikus/analitikus* (arisztotelianus[abb]?) megközelítés, amely szerint az emberek az élőlények megkülönböztetett, különleges, egyedi kategóriáját képezik, amelynek nincsen átjárása a démonok és a szörnyek felé. Ez elsősorban a magasan művelt, tudós olvasók sajátja lehetett, képzett egyháziaké s egyes misszionáriusoké egyaránt. A másik, ugyancsak lehetséges olvasási mód szerint azonban mindezen lények között nem húzódik éles választóvonal, összerosódhatnak, egymásba folyhatnak, hogy rémséges formákat hozzanak létre, ahogyan például a *démon show* ábrázolásai explicite – és meglehetősen didaktikus módon – tanúsítják. Ez utóbbi egy kevésbé rigorózus s talán a kevésbé vagy alternatív ismeretekben járatos olvasói csoportok megközelítése lehetett, mindenesetre egy *szintetikusabb* (platóni[bb]?) olvasási módot jelent.

Az általam fellelt és ebben a tanulmányban bemutatott munkák azt engedik sejtetni, hogy a jezsuiták és misszionáriusaik *mindkét* megközelítést használták/használhatták, ám hosszú távon minden bizonnyal az első volt az, ami uralkodóvá válhatott közöttük.⁵⁰

Hadd tegyem még itt hozzá, hogy az az esztétizáló kontextus, amit a kora újkori *mirabilia* diskurzusa létrehozott és terjesztett, olvasóját társadalmilag-politikailag *közömbössé* is tehetette az ábrázolt bennszülött népek iránt. Aldrovandi egy helyen (1642: 105) például így kiáltott fel: „Mirandum est quemadmodum Gentes barbare tam varijs inuentis sint referti” – mintha azt mondaná, hogy mi, európaiak azért is csodáljuk olyannyira e „barbár népek” „különböző vívmányait”, mert valahol nem tartjuk képeseknek őket arra, hogy ilyeneket hozzanak létre...

---

az ő révükön ismerjük a legjobban az új-mexikói európai-bennszülött találkozások és értelmezések – köztük a diabolizálás – történetét. Lásd Spicer 1962: 32–33, 52, 591; Sz. Kristóf 2008; 2012.

⁴⁹ Happel 1689, vol. 4, „Der Calecutische Götzen Dienst” című metszet, a 669. oldallal szemben, és a „Der Mexikanische Heiden-Breuel” című metszet, a 715. oldallal szemben.

⁵⁰ Rendkívül izgalmas kérdés, hogy vajon mennyire köthető értelmezésüknek ez a változása a latin kereszténység és különösen a jezsuita kultúra „belső racionalizáló késztetéseire” („inner rationalizing impulse”), amelyről Joan-Pau Rubiés olyan remek elemzéseket nyújtott, lásd Rubiés 2007: 237–263. Meglátásom szerint a kelet-közép-európai (magyarországi) jezsuita misszionáriusok esetében is hasonló tendenciákkal találkozhatunk, ám ennek a problémakörnek a vizsgálata még igen sok kutatást igényel.

Befejezésül hadd mutassak rá, hogy az amerikai bennszülöttek és más, Európán kívüli népek démonizált reprezentációi, amelyek eljutottak a felső-magyarországi jezsuiták könyvtáraiba, mint láttuk, korántsem mindig jezsuita forrásból származtak. Míg del Rio és mások munkái igen, az olyan szerzők, mint Léry vagy Happel még csak katolikusok sem voltak, s a de Bryék által kiadott utazási beszámolók nem voltak vallásos értekezések. Az Európán kívüli bennszülöttekről szóló leírások kezdettől egyfajta sajátos *keveréket* képeztek mind felekezeti, mind műfaji szempontból, s ezt a keveréket használták aztán a korszak misszionáriusai, hogy felkészüljenek a saját térítő munkájukra, s hogy később saját „tereptapasztalatainknak” a jegyében reflektáljanak azokra.

Amint Bertalanffi vagy Szuhányi atyának a tanulmányom legelején idézett munkái sejteni engedik, a diabolizált reprezentáció fennmaradt ugyan a 18. századi Magyarországon, de kizárólagossá vagy uralkodóvá korántsem vált. Sokatmondó ebből a szempontból, hogy Nedeczky László atya *Geographica globi terraqueei* című világföldrajza, ami talán a legismertebb, legtöbbet kiadott geográfia-tankönyv volt a 18. század folyamán Magyarországon, legalábbis katolikus/jezsuita körökben (először 1732-ben jelent meg Nagyszombatban), nem tartalmazott sem démonizáló ábrázolásokat, sem démonizáló szövegeket az amerikai indiánokkal kapcsolatban.⁵¹

Az Európán kívüli bennszülöttek nálunk fellelhető reprezentációinak ez a sajátos sokfélesége, heterogenitása egyrészt annak köszönhető, mint már említettem, hogy eleve ilyen sokszínű munkák érkeztek hozzánk Nyugat-Európából. Másrészt azonban egy másik lehetőséget is figyelembe kell vennünk, amit röviden ugyancsak érintettem már. Egyes 18. századi földrajzkönyveink, amelyek nem-jezsuita szerzők tollából származtak, még sötétebb, még diabolikusabb reprezentációkat közvetítettek például az amerikai indiánokról, mint a jezsuita munkák. Úgy tűnik, mintha a jezsuita atyák valójában *kritikusabbak* lettek volna a démonizálás egész kora újkori tendenciájával szemben, mint más felekezeti társaik. Mintha a Közép- és legfőképpen Dél-Amerikában tartósan, évekig, olykor évtizedekig térítőmunkát végző jezsuita misszionáriusaink megtapasztalták volna, hogy „indián démonok” inkább csak az európai könyves kultúrában léteznek, annak képi ábrázolásain és szövegeiben, nem pedig a hús-vér bennszülöttek között. Mintha hosszú távon megértették volna, hogy a *démon show* csak egy változata a

⁵¹ Nedeczky 1755. E munka különböző kiadásainak a példányai több jezsuita kollégiumi könyvtárnak is a tulajdonában voltak, így például a nagyszombatinak (Cassoviae, 1728 és Utini, 1732, lásd *Catalogus novus Librorum Collegii Tirnaviensis*, vol. I. 1690–: 485, 504), a lőcseinek (Levoča, Szlovákia) (Tyrnaviae, 1745, lásd *Elenchus Librorum abolitae Soc. Collegii Leutschoviensis*, 28), az eperjesinek (Prešov, Szlovákia) (hely és év megjelölése nélkül, lásd *Catalogus Librorum Venerabilis Residentiae Eperiesiensis abolitae*, 1778: 25), valamint a budainak (Cassoviae, 1732 és Tyrnaviae, 1735, lásd *Catalogus Bibliothecae Collegii abolitae Societatis Budensis* [cca. 1780], 57, 70).

mindenkori nagyközönség kíváncsiságát és szenzációhajhászását kielégíteni hivatott furcsaságmutogatás szokásának, amely elválaszt egymástól embert és embert. *Mással teszi az egyiket, és dicsőíti a másikat, holott az indiánoknak valójában aligha van közük a Sátán világához: Amerika empirikus, társadalmi és politikai világának szerves részét alkotják.*⁵²

Mindazonáltal arra is szeretnék rámutatni, hogy a diabolizálás az indián – és más, Európán kívüli – népek európai recepciójának és interpretációjának egy sajátos és meglehetősen szégyenteljes ösvényét képezte. Tanulmányozása fontos kihívás a mi számunkra, nemcsak nyugat-, hanem kelet-közép-európai kultúratörténészek és történeti antropológusok számára, hogy jobban érthessük a saját gondolkodásunk történetét.

Irodalom

ACOSTA, José de

1596 *De natura novi orbis libri duo. Et de promulgatione evangelii apud barbaros, sive, De procuranda indorum salute, libri sex.* Coloniae Agrippinae, Officina Birckmannica, Arnoldus Mylius.

ALBERRO, Solange

1988 *Inquisition et société au Mexique 1571–1700. /Études mesoaméricaines, XV./* México, Centre d'Études Méxicaines et Centraméricaines.

ALDROVANDI, Ulisse

1640 *Serpentum et draconum historiae libri duo.* Bononiae, Clemens Ferronius.

1642 *Monstrorum historia. Cum Paralipomenis historiae omnium animalium.* Bononiae, Nicolaus Tebaldini.

BENZONI, Hieronymus

1644 *Historiae Antipodum sive Novi Orbis, qui vulgo Americae et Indiae Occidentalis nomine usurpatur.* In de Bry, Theodor és örökösei (szerk.) [*America*]. Frankfurt am Main, Mattheus Merian.

BERGERON, David M.

2003 *English Civic Pageantry, 1558–1642.* Revised ed. Tempe, AZ.

BERNAND, Carmen – GRUZINSKI, Serge

1988 *De l'idolâtrie. Une archéologie des sciences religieuses.* Paris, Éditions du Seuil.

BERTALANFFI Pál

1757 *Világnak Két rend-béli Rövid Isméréte.* Nagyszombat, Academia.

Biblia Sacra. Iuxta Vulgatam versionem

1983 [1969] Editio tertia emendata. Stuttgart, Deutsche Bibelgesellschaft.

⁵² Lásd többek között Éder 1791; Sz. Kristóf 2008; 2012. Ennek a történetnek a kora újkori magyarországi forrása máig nincsen kielégítően feltárva. Jelenlegi és közeljövőbeni kutatásaim ennek a hiányosságnak a pótlásához kívánnak hozzájárulni.

- BILDHAUER, Bettina – MILLS, Robert (eds.)
2003 *The Monstrous Middle Ages*. Cardiff, University of Wales Press.
- BÍBOR Máté János
2008 A királyi Tudományegyetem könyvtára a felvilágosult abszolútizmus és a reformkor időszakában (1773–1843). In Szögi László (szerk.): *Az Egyetemi Könyvtár története és gyűjteményei*. Budapest, ELTE Eötvös, 33–56.
- BODIN, Jean
1586 *De magorum daemonomania. Vom Außgelaßnen Wütigen Teuffelsheer Allerhand Zaubern, Hexen und Hexenmeistern, Anholden, Teuffelsbeschwern, Warsagern, Schwarzkünstlern, Vergifftern, Augenverblenderne etc.* Strassburg, B. Jobin.
- BURKE, Peter
1987 *The Historical Anthropology of Early Modern Italy. Essays on Perception and Communication*. Cambridge etc., Cambridge University Press.
- CAÑIZARES-ESGUERRA, Jorge
2006 *Puritan Conquistadors. Iberianizing the Atlantic 1550–1700*. Stanford, CA, Stanford University Press.
- CERVANTES, Fernando
1994 *The Devil in the New World. The Impact of Diabolism in New Spain*. New Haven – London, Yale University Press.
- CHARTIER, Roger
1989 Le monde comme représentation. *Annales E.S.C.*, 6. 1505–1520.
1992 Laborers and voyagers: From the Text to the Reader. *Diacritics*, 22. évf. 2. sz. 49–61.
- DASTON, Lorraine – PARK, Katharine
2001 [1998] *Wonders and the Order of Nature 1150–1750*. New York, Zone Books.
- DE LA VEGA, Garcilaso (el Ynca)
1704 *Histoire des Yncas, rois du Perou*. I–II. Traduite de l’Espagnol par J. Baudoin. Amsterdam, Gerard Kuyper.
- DEL RIO, Martín
1603 *Disquisitionum magicarum libri sex. In Tres Tomos Partiti*. Moguntiae, Joannes Albinus.
- DE SOLIS, Don Antonio
1704 *Historia de la conquista de Mexico, poblacion, y progressos de la America septentrional, conocida por el nombre de Nueva España*. Brusselas, Francisco Foppens.
- ÉDER Xavér Ferenc
1791 *Descriptio provinciae moxitarum in regno Peruano*. Budae.
- EISENSTEIN, Elizabeth L.
1979 *The Printing Press as An Agent of Change: Communications and Cultural Transformations in Early Modern Europe*. I–II. Cambridge etc., Cambridge University Press.

ELSNER, Jas – RUBIÉS, Joan-Pau

1999 *Voyages and Visions. Towards a Cultural History of Travel*. London, Reaktion Books.

FARKAS Gábor Farkas

2008 Az Egyetemi Könyvtár a jezsuita rend kezelésében (1561–1773). In Szögi László (szerk.): *Az Egyetemi Könyvtár története és gyűjteményei*. Budapest, ELTE Eötvös, 7–32.

FINDLEN, Paula

1994 *Possessing Nature: Museums, Collecting, and Scientific Culture in Early Modern Italy*. Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press.

FISH, Stanley

1980 „Is There a Text in This Class?” *The Authority of Interpretive Communities*. Cambridge, Mass. – London, England, Harvard University Press.

GOODY, Jack

1986 *The Logic of Writing and the Organization of Society*. Cambridge etc., Cambridge University Press.

1987 *The Interface between the Written and the Oral*. Cambridge etc., Cambridge University Press.

GREENBLATT, Stephen

1991 *Marvelous Possessions. The Wonder of the New World*. Chicago, University of Chicago Press.

GROESEN, Michiel van

2008 *The Representations of the Overseas World in the De Bry Collection of Voyages (1590–1634)*. Leiden, Boston, Brill.

GRUZINSKI, Serge

1993 [1988] *The Conquest of Mexico. The Incorporation of Indian Societies in the Western World*. Trans. Eileen Corrigan. Cambridge, Polity Press.

HAPPEL, Eberhard Werner

1685–1689 *Grössester Denkwürdigkeiten der Welt oder so genandtt Relationes Curiosae*. Vols 2–4. Hamburg, Thomas von Wiering.

1687 *Mundus mirabilis tripartitus, Oder Wunderbare Welt in einer kurtzen Cosmographia fürgestellt*. Ulm, Matthaues Wagner.

1688 *Thesaurus Exoticorum. Oder eine mit Außländischen Raritäten und Geschichten Wohlversehene Schatz-Kammer*. Hamburg, Thomas von Wiering.

1708 *Mundi mirabilis tripartiti, Oder der Wunderbaren Welt in einer kurtzen Cosmographia beschriebener Dritter und Letzter Theil*. Ulm, Daniel Bartholomaeus.

HARRIOT, Thomas

1590 *Admiranda narratio fida tamen, de commodis et incolarum ritibus Virginiae*. Francoforti ad Moenum, Joannes Wechel, Theodor de Bry.

KNAPP Éva – SZÖGI László

2012 *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtára. – University Library*

- of Eötvös Loránd University. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyvtára.
- LINDSCHOTTEN, Joan Hugo von
 1598 *Ander Theil der Orientalischen Indien Von allen Völckern Insulen Meerporten fliessenden Wassern und anderen Orten so von Portugal auß lengst dem Gestaden Aphrica biß in Ost Indien und zu dem Land China sampt andern Insulen zu sehen seind.* Szerk. Dieterich, Hans – Bry, Hans Israel von. Franckfurt am Meyn, Johan Saur.
- LÓPEZ, Eduardo
 1597 *Regnum Congo hoc est Warhaffte und Eigentliche Beschreibung deß Königreichs Congo in Africa und deren angrenßenden Länder.* Szerk. Dieterich, Hans – Bry, Hans Israel von. Franckfurt am Meyn, Johan Saur.
- MIGNOLO, Walter D.
 1995 *The Darker Side of the Renaissance. Literacy, Territoriality and Colonization.* Ann Arbor, University of Michigan Press.
- NEDECZKY László
 1755 *Geographica globi terraquee synopsis.* Tyrnaviae, Typis Academicis.
- RICHEOME, Louis
 1613 *Idololatria hugenotica, seu Luthero Calvinistica ad exemplar ethnicae veteris expressa et octo libris comprehensa.* Moguntiae, Petrus Henningius.
- RUBIÉS, Joan-Pau
 2007 *Travellers and Cosmographers. Studies in the History of Early Modern Travel and Ethnology.* Aldershot, Hampshire, GB – Burlington, VT, Ashgate Variorum.
- SAID, Edward W.
 1978 *Orientalism.* New York, Pantheon Books, Random House Inc.
- SCHOTT, Gaspar
 1667 *Physica curiosa sive Mirabilia naturae et artis Libris XII comprehensa.* Herbipoli, Jacobus Hertz.
- SILVERBLATT, Irene M.
 2004 *Modern Inquisitions. Peru and the Colonial Origins of the Civilized World.* Durham, Duke University Press.
- SPICER, Edward H.
 1962 *Cycles of Conquest. The Impact of Spain, Mexico and the United States on the Indians of the Southwest, 1533–1960.* Tucson, The University of Arizona Press.
- STADEN, Hans
 1592 *Americae tertia pars Memorabilem provinciae Brasiliae Historiam continens, germanico primum sermone scriptam. Addita est Narratio profectionis Ioannis Lerij in eadem Provinciam.* In Theodor de Bry és örökösei (szerk.) [America]. Francoforti ad Moenum.
- STÖCKLEIN, Joseph
 1726 *Der Neue Welt-Bott, mit aller hand nachrichten deren Missionarien Societatis Iesu, Erster Theil, Von Anno 1642 bis 1687.* Augsburg und Graz, Philippe Martin und Johann Weith seel. Erben.

SZ. KRISTÓF Ildikó

- 2004 Kulturális KRESZ az amerikai Délnyugaton, avagy hogyan legyünk „holisztikusak” manapság? In Borsos Balázs – Szarvas Zsuzsa – Vargyas Gábor (szerk.): *Fehéren, feketén. Varsánytól Rititiig. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére*. Budapest, L'Harmattan, I. köt. 97–118.
- 2007 Kié a hagyomány és miből áll? Az *Indigenous Studies* célkitűzései a jelenkori amerikai indián felsőoktatásban. In Wilhelm Gábor (szerk.): *Hagyomány és eredetiség. Tanulmányok. /Tabula könyvek, 8./* Budapest, Néprajzi Múzeum, 153–172.
- 2008 A demonológia funkciói: misszionáriusok és indiánok az amerikai Délnyugaton (17–18. század). In Pócs Éva (szerk.): *Démonok, látók, szentek. Vallásantropológiai fogalmak tudományközi megközelítésben. /Tanulmányok a transzcendensről, VI./* Budapest, Balassi, 115–134.
- 2011 The Uses of Natural History. Georg C. Raff's *Naturgeschichte für Kinder* (1778) in its Multiple Translations and Multiple Receptions. In Adams, Alison – Ford, Philip (eds.): *Le livre demeure. Studies in Book History in Honour of Alison Saunders*. Genève, Droz, 309–333.
- 2012 The Uses of Demonology. European Missionaries and Native Americans in the American Southwest (17th–18th century). In Szőnyi, György E. – Maczelka, Csaba (eds.): *Centres and Peripheries in European Renaissance Culture. Essays by East-Central European Mellon Fellows*. Szeged, JATEPress. (megjelenés alatt)

SZUHÁNYI Xavér Ferenc

- 1788 *Notitia Orbis e variis peregrinationibus ab illustris viris susceptis deprompta*. Cassoviae, Johannes M. Landerer.